ٿر جي ٻولي

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو
هدايت پريم

SINDHI LANGUAGE AUTHORITY

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
حيدرآباد - سنڌ

سنڌي ٻوليءَ جي جغرافيائي محاورن يا ٻولين جو مطالعو

سلسلي جو پنجون ڪتاب

ٿر جي ٻولي

مصنف

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

هدايت پريم

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

سنڌ صوبائي ميوزيم نيشنل هاءِ وي

حيدرآباد، سنڌ

۱۴۱۴ / ۱۹۹۴ع

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جا سڀ حق ۽ واسطا قائم

ڇاپو پهريون: جنوري، ١٩٩٤ع
تعداد: هڪ هزار

قيمت: ٤٠ روپيا

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
سنڌ صوبائي ميوزيم، نيشنل هاءِ وي
حيدرآباد، سنڌ
۽
مرڪزي ڪتاب گهر نمبر: ٩٧٢
گل شاهه محلو، گاڏي کاتو
حيدرآباد، سنڌ
پاڪستان

هي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي ڪمپيوٽر تي ڪمپوز ٿيو ۽
اداري پاران اشاعتي نگران امين لغاري ڇپائي پڌرو ڪيو.

پيش لفظ

سنڌ ۾ سنڌي ٻولي جُدا جدا ڀاڱن ۾ ڳالهائجي ٿي، تنهن جي تفصيلي مطالعي جي ضرورت گهڻي وقت کان وٺي پئي محسوس ڪئي وئي آهي. اهڙي مطالعي سان هر ڀاڱي جي مقامي لفظن ۽ اصطلاحن جي ڄاڻ حاصل ٿيندي جنهن سان استادن کي ان ڀاڱي جي اسڪولن ۾ پڙهندڙ معصوم ٻارڙن جي ٻوليءَ جي پروڙ پوندي ۽ کين پڙهائڻ ۾ سولائي ٿيندي. هر ڀاڱي جي عوامي ٻوليءَ مان واقفيت حاصل ٿيندي، جنهن سان سماجي ڪم ڪندڙن، زرعي کاتي جي ڪامگارن ۽ ٻين ڪارڪنن کي ان ڀاڱي ۾ عوام سان هم زبان ٿي ڪم ڪرڻ ۾ سهوليت ٿيندي. وڏي ڳالهه ته هر ڀاڱي جي ٻولي لکت ۾ محفوظ ٿيندي جنهن سان سنڌي زبان جي لغات جو دائرو وسيع ٿيندو.

انگريزن جي دور ۾، سرڪاري طور تي هندوستان جي ٻولين جي لساني جائزي (Linguistic Survey of India) جي هڪ وڏي رٿا عمل ۾ آندي وئي جنهن جو سربراهه جي. اي. گِريئرسن هو. ان رٿا هيٺ سنڌي ۽ سرائڪي ٻولين جو مطالعو جڙ ٻن پيٽين طور ڪيائون.۽ ان حيثيت ۾ اهو هڪ ساڳئي جلد(Volume III,Part- II) ۾ مرتب ڪيو ويو. ان کي به ڪافي عرصو گذري ويو، ۽ انهيءَ قسم جي ٻئي جائزي جي ضرورت انگريزن جي آخري دور ۾ محسوس ڪئي وئي.

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي هڪ جامع رٿا هيٺ سنڌ جي مختلف ڀاڱن توڙي سنڌ سان لاڳو ٻين صوبائي علائقن ۾

سنڌي ٻولي جنهن ڳالهائجي ٿي تنهن ان جي مطالعي جي شروعات ڪئي وئي آهي. ان رٿا موجب هيٺين ٻارهن ڀاڱن ٻولين جا مطالعا ڪيا ويندا:

١. سِبي جي ٻولي	٧. ڪڇي - سنڌي ٻولي
٢. ڪڇي - ناڙي جي ٻولي	٨. ٿري - ڍاٽڪي ٻولي
٣.ماتيلي - اوٻاوڙي جي ٻولي	٩. اتراڏي ٻولي
٤. ڪاڇي جي ٻولي	١٠. لاڙي ٻولي
٥. لاسي ۽ ڪوهستاني ٻولي	١١. ڪن خاص شهرن جي ٻولي
٦.ماڇر،ڪڪرالي ۽ ڪاري جي ٻولي	١٢. ڪن خاص قبيلن جي ٻولي

'ٿر جي ٻولي' هن سلسلي جو پنجون ڪتاب آهي. هيءُ ڪتاب ڇهن بابن تي مشتمل آهي: پنجن بابن ۾ ٿر جي مختلف محاورن ڍاٽڪي، پارڪري، سوڍڪي ۽ ٿري کي سهيڙيو ويو آهي. ڇهين باب ۾ انهي خطن جا پهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح وغيره ڏنا ويا آهن. هيءُ ڪتاب سنڌ يونيورسٽي جي سنڌي شعبي جي ٻن استادن ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ۽ پروفيسر هدايت پريم ڳڏجي لکيو آهي جيڪو اميد ته موجوده دور ۾ هلندڙ سنڌي ٻوليءَ جي وڌيڪ کوجنا ۾ ڪارگر ثابت ٿيندو.

حيدرآباد، سنڌ
٢١ - جنوري ١٩٩٤ع

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
چيرمين
سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو

عنوانن جي فهرست

عنوان		صفحا
مهاڳ		٧
باب پهريون:	سنڌي ٻوليءَ جا محاورا	٩
باب ٻيو:	سنڌي ٻوليءَ جو ٽري محاورو	۴۵
باب ٽيون:	ڍاٽڪي محاورو	٦٧
باب چوٿون:	پارڪري محاورو	١٠۴
باب پنجون:	سرڊڪي محاورو	١٢٠
باب ڇهون:	ٿر جا پهاڪا، چوٽيون ۽ اصطلاح	١٢۵
ضميمو (الف):	ٿر جا چونڊ لفظ	١٣٧
ضميمو (ب):	گريئرسن جي ڪتاب ۾ ڏنل ڍاٽڪي ٻوليءَ جا ٻه نمونا	١٣٩
ضميمو (ج):	شاهه جي رسالي ۾ سر ڍول مارو جا بيت ۽ وائي	١۴١

مهاڳ

”ٿر“ سنڌ جو هڪ خوبصورت علائقو آهي، هتي واريءَ جون ڀٽون بہ آهن تہ ڪارونجهر جبل بہ آهي، جيئن سنڌي ٻوليءَ ۾ اُهي ئي گڻ آهن جيڪي سنڌ جي رهواسين ۾ آهن. سنڌي ٻولي سنڌين جي عادتن ۽ اطوارن جي صرف عڪاسي ئي نہ ٿي ڪري پر سنڌين جي لطيف جذبن، احساسن ۽ امنگن جو ڀرپور اظهار ڪرڻ جي مڪمل سگهہ پڻ رکي ٿي، جهڙا منڙا ماڻهو هوندا هتان جا، اهڙي ئي منڙي ٻولي هوندي اُتان جي. اهڙي طرح ٿر جي ٿڌي واريءَ جيان نرم نرم احساسن ۽ امنگن وارا ٿري لوڪ بہ پنهنجي ملڪ ۾ آهڙيون ئي ٻوليون ٻولين ٿا، جهڙا هو پاڻ آهن. ٿر جي اهڙين ٻولين جي لساني ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ جي بيحد گهڻي اهميت آهي. ان ڏس ۾ اسان جو هيءُ قلمي پورهيو، پهرين وک برابر آهي. ”سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري“ پاران ”سنڌي ٻوليءَ جي جغرافيائي محاورن يا ٻولين جو مطالعو“ جي سلسلي لاءِ ٿري ٻولي يا ٿر جي محاورن جو اڀياس هن ڪتاب ۾ پيش ڪريون ٿا. سموري ٿر ۾ سنڌي ٻوليءَ جو محاورو رابطيءَ جي ٻولي "lingus franca" طور رائج آهي، ٿر جا ٿري لوڪ سنڌي ٻولي بخوبي ڳالهائي سگهندا آهن، سمجهي سگهندا آهن ۽ لکي پڙهي بہ سگهندا آهن. ٿر ۾ سنڌيءَ کان علاوه ”ڍاٽڪي“ بہ رائج آهي. ٿري عوام ۾ ڍاٽڪي بہ ايتري ئي مقبول ۽ معروف آهي جيتري سنڌي، ڍاٽڪي هڪ محاورو آهي يا هڪ مڪمل ٻولي آهي؟ هن ڪتاب جي ٽئين باب ۾ اهڙن سوالن تي بحث ڪيو ويو آهي، پارڪر جي ٻولي پارڪري پڻ سنڌي ٻوليءَ جي

ايترو قريب اچي چڪي آهي، جو اسين چئي سگهون ٿا تہ پارڪري هاڻي گجراتيءَ جي ڀيٽ ۾ سنڌيءَ سان گهڻو گهرو سٻنڌ رکي ٿي.

ٿر جي ٻهاڪن، چوڻين ۽ اصطلاحن کي گڏ ڪرڻ جي اهميت کي محسوس ڪندي، هت اسان چند ٻهاڪا ۽ چوڻيون ڏئي سگهيا آهيون. جن تي وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. اهڙي طرح ٿر جي جامع لغت پڻ ترتيب ڏيڻ گهرجي، جيڪا وقت جي هڪ اهم ضرورت آهي.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

هدايت پريم

ڄامشورو

٢-جنوري ١٩٩٤ع

باب پهريون

سنڌي ٻوليءَ جا محاورا

معياري محاورو: اهو هاڻي مڃجي چڪو آهي، تہ دنيا جي هر ٻولي (Language) اچارن جي فرق، جملن جي صرفي ۽ نحوي اختلافن سبب ڪيترن ئي محاورن (Dialect) ۾ ورهايل هوندي آهي، ڪا گهٽ ۽ ڪا تورن ۾، فقط ڪي ٿوريون ٻوليون اهڙيون هونديون آهن، جن ۾ ملڪ جي هڪ ڇيڙي وارو ٻئي ڇيڙي جي ٻولي (محاورو) سمجهي سگهندو آهي. ان ڏس ۾ چيني ٻوليءَ جو مثال ڏئي سگهجي ٿو. جنهن جي لکت بلڪل ساڳي، پر اچار ۾ زمين ۽ آسمان جو فرق ملندو. چيني ٻوليءَ جو معياري / پيڪنگ محاورو حروف سُرن جي ڇنڊائيءَ سبب نہ رڳو چين بلڪ چين کان ٻاهر رهندڙ هر چيني سمجهي سگهي ٿو، پر ڪينٽن (ڏکڻ چين) وارو محاورو اتر، وچ، اوپر چين ۽ دور دراز ڪير بہ ڪونہ سمجهندو. چين جو معياري محاورو ملڪ جي اتر (پيڪنگ) ۾ آهي پر سيني ٻولين سان اهو معاملو نہ آهي.

معياري محاورو اهو ڄاتو ٿو وڃي جو هر ڪنهن لاءِ سمجهڻ جهڙو، چٽو ۽ علمي هجي. پروفيسر رابنس (Robins) معياري محاوري لاءِ هي خيال ظاهر ڪيو آهي تہ: ”معياري محاوري (Standard dialect) جي اصطلاح مان ڪا بہ غلط فهمي نہ ٿيڻ کپي. اهڙا گفتگو جا طريقا تشابهتي طور محاورا هوندا آهن بلڪل ٻين محاورن وانگر، جن کي جيڪر سماجي ۽ سرڪاري طور محدود

ڪجي ۽ گهٽ بيان ڪجي: (جن جي مقابلي ۾) پسند پيل ايراضيءَ وارن محاورن کي اهميت ڏجي ٿي. اهو خيال انهن جو آهي جيڪي معياري محاورو ڳالهائين ٿا. جي بيا محاورا گهٽ آهن، جن کي گهٽ درجي وارا ڳالهائين ٿا، (١). معياري محاورو حقيقت ۾ پراڻو نہ هوندو آهي پر مڪاني محاورن سان ڪن تاريخي اهميت جي حالتن هيٺ اسرندو آهي (٢). معياري محاوري (Standard dialect) جي اصطلاح کي بہ گهٽو ڪم آندو ويو آهي. اڪثر ٻولين جي محققن پين ٻولين کي بہ پنهنجو محاورو ثابت ڪرڻ لاءِ دليل ڏنا آهن: جيئن پنجابي ٻوليءَ جي محاورن ۾ سرائڪي ٻوليءَ کي بہ ڳڻڻ جي ڪوشش اڄڪلهہ عام طور تي رهي آهي. ٻولي ۽ محاوري جي فرق بابت رابنس هڪ فارمولو ڏنو آهي جنهن ۾ ٽي نڪتا آهن: پهريون نڪتو ٿي محاوري ۽ زبان جو فرق واضع ڪري ٿو، اهو هي تہ هڪ ٻوليءَ جا اهي نمونا، جيڪي مختلف آهن، پر ڪنهن خاص نوعيت کان سواءِ ٻي ايراضيءَ ۾ ماڻهو سمجهن ٿا، انهيءَ حساب سان انگلنڊ ۾ انگريزي جا مختلف نمونا انگريزيءَ جا محاورا آهن ۽ ويلش، آئرش ۽ اسڪاٽش گڏلڪ مختلف محاورا آهن (٣).

سنڌي ٻوليءَ جا محاورا: جڏهن اسان کي سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءِ اڄوڪي سنڌ جي جاگرافيائي سرحدن کان ٻاهر بہ نظر اچي ٿو تہ ان جو سبب اهو ٿي آهي تہ پراڻي سنڌ جون سرحدون اوڀر، اتر، اولهہ ۾ وسيع هيون. موجوده سرحدن جي هن پار بہ اڪثر خطن ۾ سنڌي ٻولي جا اڪثر محاورا رائج آهن، جيڪي اتي جي مڪاني ٻولين جي اثر هيٺ آهن. بلوچستان ۾ فراڪي ۽ کيتراڻي، گوادري ۽ جدگالي، اورمائي، لاسي ۽ ماڇڪو سنڌي ٻوليءَ جا مکيہ محاورا

آهن، جن تي اچان پورو ڪم نہ ٿيو آهي اهي آهن: ڪڇ ۾ ڪڇي محاورو، گجرات ۾ ڪانياواڙ (هاڻي سنڌ ۾ بہ) ڪانياواڙي ۽ ميمڻي محاورا ۽ سرائڪي ايراضيءَ ۾ ماڇڪو ۽ ٻيا ننڍا محاورا موجود آهن. ان ڏس ۾ پهريائين اهم وڏن محاورن جو ذڪر ڪبو. سنڌي ٻوليءَ جا اهم محاورا هي آهن:

١. سريلو، ٢. وچولو، ٣. لاڙي، ۴. ٿري، ۵. لاسي ۽ ٦. ڪڇي.

محاورن جو لسانياتي جائزو:

سريلي سنڌي: ٻوليءَ جو هڪ اهم گهڻي ايراضيءَ تي محيط محاورو آهي، ان ۾ ڪنهن بہ ٻئي وڏي محاوري وانگر ننڍا محاورا (Sub-dialect) سمايل آهن. ڀيرومل جي چوڻ موجب "خيرپور رياست ڪان وٺي اٻاوڙي تعلقي جي ڇيڙي تائين سيوهڻ دادو ڪان وٺي سڄو لاڙڪاڻو ضلعو، ٺوڙي شهداد ڪوٽ ۽ جيڪب آباد وارو پاسبو ڪشمور تعلقي جي ڇيڙي تائين سرو آهي اتي جي ٻولي سريلي آهي" (۴). ٽرومپ جي حوالي سان هو لکي ٿو تہ: "سريلي ٻولي جا اُچار ڇتا آهن (۵)، ڇتن اچارن مان مراد آهي تہ سر - آواز نمايان آهن ۽ پوري ريت ڪديا وڃن ٿا۔ان جي وضاحت اها آهي تہ اتر (سري) ۾ چئبو "چيائون" تہ لاڙ ۾ ان جو اچار ٿيندو: چئون يا چيئون، اڳتي ٻين مثالن مان بہ واضح ڪنداسين. اتر (سري) جي محاوري ۾ لاڙ جي محاوري جي مقابلي ۾ هڪ هي فرق آهي جو سري ۾ "آ" يا " اَ" جو سر آواز ٿري لاڙ طرف جي محاوري ۾ "اِ" يا "اِيَ" ٿئي ٿو. مثلاً:

لاڙ	سرو	لاڙ	سرو
جِتي	جاتي	جِن	جَن
تِتي	تاتي	تِن	تَن
ڪِتي	ڪاتي	ڪِن	ڪَن

پيرومل لکي ٿو تہ: جنهن، تنهن ۽ ڪنهن جي پهرئين حرف تي زير آهي ۽ جمع ۾ جَن تَن ۽ ڪَن تي بہ زير اچي ٿي ۽ انهي ڪري اتر جو اچار صحيح آهي (٦). پر پيرومل جو اهو لکڻ صحيح نہ آهي تہ اتر ۾ جيڪو جاڏي، ڪاڏي ۽ تاڏي چيو وڃي ٿو ان جو لاڙي اچار جيڏي، ڪيڏي ۽ تيڏي آهي (٧). حقيقت ۾ لاڙ ۾ جيڏانهن، ڪيڏانهن ۽ تيڏانهن چيو ويندو آهي. اڪثر اوسرگ ڪري جيڏان، ڪيڏان ۽ تيڏان بہ چون ٿا. جيڏي، ڪيڏي وغيره بہ ڪٿي اتر ۽ وچولي ۾ ڪم اچي ٿو. سريليءَ ۾ ڪن حزوف صحيح ۾ "ر" جو آواز ملــيـل آهـي مـثـال: ڊ - ڊر ٿ - ٿــر ۽ ڍ - ڍر تحـريـر ۾ صورتخطي ساڳي رهي ٿي پر جي اچار موجب لکجي تہ ڊپ ڊدران ڊرپ، ڪٿ ڊدران ڪٿر.

ڪي حروف صحيح هڪبئي سان تبديل ٿين ٿا. اڪثر ڳالهائڻ وارن کي ان جو احساس ڪونہ ٿو ٿئي. پر اهو ثابت ٿي چڪو آهي تہ اڪثر اتر جا ماڻهو "ش" ۽ "چ" کي پاڻ ۾ تبديل ڪري ڇڏين ٿا، جيئن:

شڪارپور	چڪارپور
ميچي	مشي
ميچر	مشر
چورو	شورو

سري. جي محاوري ۾ عدد جمع ”آن“ ملائڻ سان ٺهي ٿو. لاڙ ”اون“ ملائڻ سان، مثال :

واحد	جمع (لاڙ)	جمع (اتر)
ڪارڪ	ڪارڪون	ڪارڪان
ٿنگ	ٿنگون	ٿنگان

”آن“ پڇاڙي فارسي، پنجابي ۽ سرائڪي وغيره ۾ اچي ٿي.
ٻيو ته اتر (سري) جي ٻولي ۾ لفظن جي پڇاڙي ۾ حرڪت پيش () جي آهي. لاڙ يا ٻين پاسن ڏي لازمي طور زير يا ڪتي ساڪن آواز محسوس ٿيندو آهي. مثال:

سرو	لاڙ
ويهُ	ويهه
گهرُ	گهر
اُٽُ	اُٺِ
ڪَڻُ	ڪَڻ
واڱڻُ	واڱڻِ

حرڪتن جي آوازن تي پوري زور ڀوڻ ڪري لفظ چٽا ٿين ٿا. سريلي محاوري جي اها خصوصيت لسانيات جي ماهرن پسند ڪئي آهي. صرف نحو جي خصوصيت جي لحاظ کان سريلي جا ٻيا هيٺيان نڪتا اهم ۽ الڳ آهن:

جنس : ڪي اسم جيڪي ٻين هنڌ مذڪر آهن سري ۾ اهي مونث اسم آهن: جيئن رت نڪتي آهي، لاڙ طرف ائين ڪونه چئبو. اڪثر اتر طرف ”اولاد“ به مونث طور ڪم اچي ٿو.

ضميري پڇاڙيون: سري ۾ آيس ۽ چوندس بدران چون "آيم" ۽ "چوندم."
فعلن جون پڇاڙيون: اتر ۾ ايندا سين جو اچار ائين ڪبو آهي جو "ايندا سي" معلوم ٿيندو.
مضارع : "ڪريان" جي "ر" سري ۾ نٽي اچارجي، ان جو اچار "ڪيان" ڪجي ٿو. مثال "مان ڇا ڪيان؟"
زمان حال استمراري: گرامر موجب "آءُ اچان پيو" چوڻ صحيح آهي، پر سري جي محاوري ۾ "آءُ اچان پيو ٿو" چون.
زمان ماضي مطلق: سري ۾ "هو وَيو" چئبو آهي. پيرومل جي چوڻ موجب زمان حال ۾ "وڃڻ" جي واو تي زير آهي ان ڪري ماضيءَ ۾ به زير قائم آهي، اهو وڏيڪ صحيح آهي.
ماضي معطوفيءَ: "ماني کايو اچان ٿو" بجاءِ چون "ماني کايون اچان ٿو"
اسم مفعول: ڳايو کي ڳاتو، پايو کي پاتو چون. اڪثر لفظن ۽ جملن ۾ سري جون خصوصيتون آهن.
اسم تصغير : ياء "ياٽڙا"، هٽي" هٽڙي" هوئڻ ٻين خطن ۾ به "ڙو" پڇاڙي سان لفظ آهن. جيئن : ٻارڙو، ننڍڙو، پر سري ۾ انهن جو هڪ تاثر آهي. سري جي ٻولي تي سرائڪيءَ جو به اثر آهي. ڪي خاص مقامي ۽ گهٽو ڪم ايندڙ لفظ به آهن :

پوتار (سائين)	مانتو (مون چيو)
پٽڪي (پاٽي)	ٿوڪو (ٿويو)
ڪار (گم)	موزان (رمزون)
ڪاڪي (ڇوڪري)	بگي (گاڏي)

هي فقط صرف نحو جا ڪجهه نڪتا آهن ۽ ڪن مخصوص لفظن

جي اڇار جي ڳالهہ آهي، پر هڪ مڪمل ۽ اهم محاورو پاڻ هڪ سونهن رکي ٿو، اها سچي سونهن يا نيارو رنگ رڳو ڳالهائڻ تائين محدود هوندو آهي. پڙهيل طبقو پنهنجي سچي لکپڙهہ معياري محاوري ۾ ڪندو آهي. سري جو محاورو هڪ اهم محاورو آهي، ان کي وڌيڪ چٽو ڏيکارڻ لاءِ هيٺ ڪي جملا ڏجن ٿا:

مان تو هيڏي آ (مون چيو هيڏانهن اچ).

من ڪاڏي پيو ٿو وڃين (پيارا ڪيڏانهن پيو وڃين).

ڪلهہ توهان ڏي اچان پيو (ڪلهہ توهان ڏانهن آيس پئي).

تون ڪري چوينس (تون چوينس).

چيو مانءِ نہ (مون توکي چيو).

هتڙي تہ ڪير پيي نہ آيو آ (هتي ڪير بہ نہ آيو آهي).

اتر جي ٻوليءَ جي ايراضي جيئن تہ وسيع آهي، تنهن ڪري ان ۾ ڪيترا ننڍا محاورا (Sub dialects) بہ آهن. شڪارپور طرف ڳالهائڻ جي هڪ جهيلار آهي. لهجي جي نرمي ڪري اتي جي ٻوليءَ کي محققن مٺي ٻولي سڏيو آهي.

وچولي جو محاورو: اتر ۽ ڏکڻ سنڌ (لاڙ) جي وچ وارو علائقو ايراضيءَ جي تقسيم موجب وچولو سڏجي ٿو: ان جي ڪري وچولي جي سنڌيءَ کي محاوري جي لحاظ کان وچولو سڏجي ٿو. ڀيرومل جي لکڻ موجب وچولي جون حدون "ڪنڊياري تعلقي ۽ دادو تعلقي جي اتر واري پاڱي کان وٺي هيٺ ڪوٽڙيءَ تائين آهن" (٨). هن علائقي کي ۽ خاص طور نوابشاهہ ضلعي کي ساهتي پرڳڻو بہ چئجي ٿو. وچ ۾ هجڻ ڪري هتان جي زبان ۾

هڪ قسم جو توازن آهي. اتر ۽ لاڙ جا ٿورا ٿورا اثر آهن. سيوهڻ ۽ نوشهري جهڙا علمي مرڪز هن محاورن جي ٽيڪ رهيا. لاڙ ۾ چون ”ڇيو آهيس،“ اتر ۾ چون ”ڇيو اٿس“ ته وچولي ۾ چوندا ”ڇيو اٿائين“ هونئن عام گفتگو ۽ سري جي محاوري سان هم آهنگ آهي.

وچولي جا ڪي خاص لفظ هي آهن:

لڳلڳو – لغلام ترٽي

ڏوڪڙ– پئسو

ڪوڙ – گهٽو

ڪاڪي پيرومل ساهتيءَ جا خاص اصطلاح هيٺيان لکيا آهن:

ٻيري جو ڪمي هئڻ (مفت ۾ ڪم ڪندڙ).

پنجوءِ جي پڻ ساڻ هئڻ (واجبيءَ ڪان وڌيڪ گهرڻ).

پنجوءِ جا پنج ڪٽڻ (ٻارهوئي ڪوٽ). (٩)

پهاڪا:

اول پيٽ پنجوءَ جو پوءِ ٻار ٻچا.

ڦلوءَ واٺي رات وهاٺي، ڳالهين ڪندي ڳوٺي ڪاٺي.

اهڙي جٽ ڪيائين جهڙي ٻرڙي ڪئي ٻارن سان.

چٽي چنيجن جي پرڻ تي پيئي.

ٻرڙي پوي نه ٻاجهه، پر ۾ ٿو ياءُ مري.

ٻيو هرڪو اڃٽو وڃٽو، پمو ٽاٽائي. (١٠)

وچولي جي ٻوليءَ ڪي ٺيٺ ٻولي به چيو ويو آهي، ڇو جو ان ۾ لفظن ۽ جملن ۾ توازن آهي. هيٺيان چند جملا مون وچولي جي رهاڪن جي زباني ٻڌا آهن:

باغ وٽان لنگهندي مون ڏٺو تہ ڪيترا وڻ سڪي ويا هئا، سار سنڀال نہ هئي، سڄو باغ اجڙيو پيو هو.

پنهنجي ياءَ کي ڇڏبو تہ سياڻي مون وٽ اچي.

هو ڪالهہ هيڏي آيو هو.

لاڙي: حيدرآباد ۽ ٺٽو ضلعو عام طور لاڙ جا علائقا آهن. بدين ضلعو حيدرآباد ضلعي مان ٺهيو آهي. آئون اصل لاڙ جو رهاڪو آهيان. منهنجو ڳوٺ پير فتح شاهہ، تعلقو ۽ ضلعو بدين آهي. آئون تعليم جي سلسلي ۾ حيدرآباد، نواب شاهہ ۽ ٻين هنڌن تي رهيو آهيان، پر پنهنجي ڳوٺ سان مسلسل رابطو رهڻ ڪري اتان جي ٻولي کان گهڻو واقف آهيان. اهو منهنجو ذاتي خيال آهي تہ جيڪڏهن سنڌي زبان کي ٻن بنيادي ۽ وڏن محاورن ۾ ورهائجي تہ اتر (سرو) ۽ لاڙ جا ٻہ وڏا محاورا آهن. ٻيا سڀ ننڍا محاورا انهن ۾ سمايل آهن. لاڙي محاورو هڪ وسيع ايراضيءَ تي پکڙيل آهي ۽ ان ۾ ڪي ننڍا محاورا آهن. حقيقت ۾ لاڙ هڪ ثقافتي ايڪو بہ آهي. لاڙ جي لفظي معنيٰ "لڙيل" يا "هيٺيون" آهي. ڀيرومل "لاٽ" مان "لاڙ" ٿيڻ جو اندازو لڳايو آهي. جٿن سنسڪرت ۾ "للاٽ" مان سنڌي ""نراڙ" ٿيو، يعني تہ "ٽ" جو "ڙ" ۾ بدلجڻ. شاهہ عبدالڪريم بلڙي واري (١٥٣٨ـ ١٦٢٣ع) "ڏکڻ" جي معنيٰ ۾ ڪم آندو آهي. پر "لاڙ" بدران "لاهہ" چوي ٿو.

جي اُتر جي لاهہ سڄڻ سڀ پرڪٿا

ري پانجي ڪنٿي، سير ٻري نہ باهہ.

لاڙ جي سرحد، ڏکڻ ۾ ڪڇ جي رڻ سان ملي ٿي، جيڪا ١٩٤٧ کان پوءِ بند آهي، نہ تہ مستقل رابطو هو. ڏکڻ اولهہ ۾

سمنڊ آهي اتان کا لساني / محاوراتي سرحد نہ آهي. عام طور لاڙي محاورو معياري محاوري کان ڦريل آهي. لاڙي محاوري جا کي وينجن (Consonants) معياري محاوري وانگر نہ آهن، مثال "گھر" وسرگ کي اوسرگ کري "گ" اچارجي ٿو. جيئن "گھر ۽ گھوڙو" چوڻ بدران "گر ۽ گوڙو" اچارجي ٿو.

سي ڏوڪٽا (Plosmes) وسرگ لاڙيءَ ۾ اوسرگ کري اچارجن ٿا. مثال طور :ٻ ڏ، ڍ،۽ جھ، کي ب، د، ڊ، ۽ ج کري اچارجي ٿو. لفظن جا مثال هيٺئن آهن:

ڍور	ڊور
ٻَت	بَت
ڏار	دار
جھوڪ	جوڪ

پيرومل جي خيال ۾ اوسرگائي داردڪ ٻولين جي اثر سبب آهي.

گسڪيدار اوسرگ آوازن غ ۽ خ کي گ ۽ ک کري اچارجي ٿو. ف ۽ ڦ پاڻ ۾ بدلجن ٿا. فوٽو (Photo) کي چون ڦوٽو ۽ ڦلا کي چون فلا. اهڙي طرح اڪثر سر آواز ننڍا ٿي وڃن ٿا. لفظن ۾ ان جا مثال هي آهن:

معياري	لاڙي
ڪيائون	ڪئون
چيائون	چئون
سڏيائينس	سڏئينس

ڪن لفظن ۾ معياري محاوري جي بلڪل ابتڙ سر آواز وڌيل ملن ٿا:

لاڙي	معياري
حجام	حجم
نراڙ	نرڙ

لاڙي محاوري تي پاڙيسري محاورن جو اثر آهي. ان جون سرحدون اتر ۾ وچولي جي محاوري سان، اولهه کان لاسي / ڪوهستاني محاوري سان، اوڀر کان ٿري ۽ اوڀر ڏکڻ ڪنڊ کان ڪڇي محاوري سان ملن ٿيون. ڪنهن به محاوري تي معياري محاورن جو اثر تيڻ مواصلات جي سبب آهي. معياري محاورو آهستي آهستي اثر انداز ٿي رهيو آهي. ريڊيو جو هن اثر ۾ خاص هٿ آهي. اڪثر لاڙي محاوري ۾ تلفظ جو بگاڙو ۽ ڪٿي صنعت تقليب ملي ٿي. جيئن لعنت مان نالت ونواهه مان وناهه، سُيون مان سيويون ۽ ڏهه مان ڏوه.

ڪڇيءَ جو اثر لاڙ ۾ اڪثر ليندو . ڪڇيءَ وانگر لاڙيءَ ۾ به "ايندو" بدران "اچيندو" " ڪادو آهيم" بدران "ڪاڏم آهي" چون پيو به ڪيترو اثر ملندو، ان جو سبب ماڻهن جي اچ وڃ ۽ مٽي مائٽي آهي، اچارن جي هڪ جهڙائي:

ڪڇي ۽ لاڙي	معنيٰ
ڏِڙهو / ڏَڙهو	بال – ڪينهون
ٻِڙڻ ڳنهڻ	وٺڻ
سپ / سِپِ	سَپ
وڃڻ	وڃڻ
مِسيت / مسيت	مسجد

لِکَ وار — تُوري دير ۾
ٿَناٺو — ٿَتيو - زخمي ٿيو

ڪوهستان ۽ تر جو بہ اثر لاڙي محاوري تي موجود آهي. مون ١٩٧٥ع ۾ پنهنجي ڪتاب "لاڙ جي لغات" ۾ محاورن جي اثر ۽ لاڙ جي ٻوليءَ جي شاهوڪاريءَ بابت لکيو هو تہ : "سنڌيءَ ۾ اتيت ان ماڻهوءَ کي چئبو آهي، جيڪو سچو هجي. لاڙ ۾ هي لفظ عام ڪم اچي ٿو. جي ڪنهن ماڻهوءَ کي اولاد نہ هجي تہ ان کي نانگو چئبو. ڪو ماڻهو مسڪين نظر اچي تہ ان کي اٻالو چون، اهڙن لفظن جي معنيٰ جي فرق ۾ باريڪ بينيءَ سان نظر ڪبي، مثال طور: ڪاڏي پيتي جي طلب کي "بک ۽ اڄ" چئبو، حقي تماڪ جي طلب وقت "ٻاڙ" لفظ ڪم آڻبو. چانهہ جو ڪو ماڻهو گھڻو استعمال ڪري تہ ان کي چانهہ جو "ٻانڌاڻي" چئجي.

سنڌيءَ ۾ ڪاٺيءَ جي لڪڻ جو مثال وٺو تہ ظاهر ٿيندو تہ خاص طور لاڙي محاوري ۾ لڪڻ جا ڪيترائي قسم ۽ نالا آهن: "تلهڙ" اهڙي وڏي لڪڻ کي چئبو جيڪو تازو ڪيپيل ۽ لچڪيدار هجي. سڪل ننڍو لڪڻ "ٻاننو" سڏبو. چار مانِ پٽيل ننڍي ۽ سنهي ٻانني کي چاهڪ چئبو. وري اڻ سوئيل لڪڻ کي چانيو چئبو، ٿلهو هجي تہ ڏُڪو چئبو، ڏڪي کي هڪ پاسي مٿو هجي تہ ان کي گھوٻاٽو چئبو. وڏو ڏڪو ڏنڊو سڏبو. ٻيا لاڳاپيل لفظ : چاٻڪ، مولڙو، مهري، لٺ، سونٽو ۽ ڳن وغيره آهن (١١).

گرامر جي نڪتي جي لحاظ کان ڏسجي تہ لاڙ جي ٻوليءَ ۾ منفرد اچار ملندا. اڪثر لفظ جي تقليب بہ دلچسپ نموني ٿئي ٿي: ڊڃڻ کي جڊڻ ۽ ڊڄڻو کي جڊڻو چيو ويندو آهي.

اسم :

ياقب	(يعقوب)
ماڙهو	(ماڻهو)

ضمير :

ائين	(اوهين)
توان	(توهان)
اوان	(اوهان)
آنجو	(اوهان جو)
تون جو	(تنهنجو)
مون جو	(منهنجو)
ڪينجو	(ڪنهن جو)
پانجو	(پنهنجو)
جين	(جنهن)
تين	(تنهن)
ڪچاڙو	(ڇا)
ايڙو	(اهڙو)
جيڙو	(جهڙو)

فعل:

ويج	وڃج
اهيان	آهيان

مضارع:

چَئان	چوان
ڪان	ڪانوان
وِيان	وَيان

اهڙي طرح معياري محاوري ڪان تلفظ ۾ فرق گهٽو آهي. ڪي

مخصوص مقامي لفظ آهن:

پَٽون : (وڇون) ڏار: (دال) اٽاٽو: سانڊاٽو (آچار)

ميڄڻ : (متان)، نڳارڻ ماترائڻ : ٽاڏارڻ (پرڇائڻ ٻار کي)، آڏو (اوٽ ۾)، واڇان (بيوقوف).

لاڙي محاوري ۾ مخدوم احمد ڀٽي، شاهه عبداللطيف، خواجه محمد زمان، سانوڻ فقير، محمد خان ٽالپر، احمد ملاح، الهه بچايو جوڻيجو، علي مراد چانديو ۽ ٻين ڪيترن شاعرن جو ڪلام جَڙيل ۽ جُڙيل آهي. هن هيٺ فقط ڀهرين ٽن شاعرن جا ڪجهه شعر ڏجن ٿا:

سڏ سٽي پرينءَ جو، وانگي جي نہ ورن
ڪوڙي دعوىٰ دوست جي ، ڪچاڙي ڪي ڪن.

(مخدوم احمد)

گهوريان هي جهان، هو پڻ گهوري ڇڏيان
پلڪ پريان سان، جي مون سري جيڏيون.

(خواجه محمد زمان)

ڪلهي ٿاتو ڪنجرو، مٿو اگهاڙو
منهنجو ڪچاڙو، پينر هن پنيور ۾.

(شاهه)

ننڍو تان ڪوه، پر وکين آهي وترو
وڃيو ڪاڪ ڪنڌين ۾، پهس پکيءَ جئن پوءِ،
اِن ڪر سنڌو ڪوه، ميو ماٺو نہ ٿئي.

(شاهه)

ايڪ قصر در لک، سهسين ڪٽس ڳڙکيون
جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن سڄڻ سامهون.

(شاهه)

وڃو سڀ موتي، آئين جي ورن واريون
ڪانہ هلندي ڪيچ تي، ڪريو مَ ڪوتي
ڪڍيم ڪا چوتي، وڏم جوڳ جتن سين.

(شاھہ)

ساڙهو ڏيئي ميهڻا، مون کي ڪندا ڪوه
جو ڇوريءَ ۾ ڇوه، سا پٽون ٽيندي پير تي.

(شاھہ)

متو آهين مڇ، ٿلها ٿو ٿونا هڻين
توجا پانئي اُڇَ، تنهن پاٺيءَ پتا ڏينهڙا.

(شاھہ)

ٿــري: ٿري محاورو سنڌيءَ جو هڪ اهم محاورو آهي. لاڙ وانگر ٿر بہ هڪ ثقافتي ايڪو آهي. لاڙي وانگر ٿري ۾ بہ اوسرگائي آهي، جنهن تنهن، ڪنهن ۾ ڪڏهن بدران جين، تين، ڪين ۾ ڪڏين چون. خاص اسمن کي اچارڻ جو بہ ٿرين وٽ پنهنجو طريقو آهي. آچار کي آچاريو، سومار کي سوماريو، هيرو کي هيريو ۾ بچل کي بچو يا بچايو چون. لاڙ جي مينگهواڙن ۾ بہ اهو طريقو رائج آهي. ضمير ۾ مون کي مين ۾ پنهنجو بجاءِ پانجو چون. صفتن ۾ لاڙ سان گهٽي هڪجهڙائي آهي. چڱو کي پلو يا ڪاشو (خاصو) چون.

فعل: ٿر ۾ فعلن جو پنهنجو هڪ سرشتو آهي جنهن ۾ هڪ تہ ساڳين فعلن جون مڪاني صِورتون ٿاهجن ٿيون. ٻيو ڪي فعل مڪاني آهن. پهرئين جو مثال هي آهي جو ماضيءَ جي صيغي ۾ اڏيو، ٻڌو، اگهيو، ماريو، ڦٽيو وغيره جي بدران چون اڏاٿو، ٻڌاٿو، اگهاٿو، ماراٿو ۾ ڦٽاٿو. مڪاني فعلن ۾ ”وهيو“ هڪ عام فعل آهي

يعني ويو يا هليو ويو. ”تر ۾ “پڻ“ کي ”پَڻ“ چون، پڻ اڪثر ”پر“ جي مفهوم ۾ چون، ”تر جي خاص ڳالهه هيءَ آهي ته اتي مڪاني لفظن جو هڪ وڏو ذخيرو آهي، جنهن کي صحيح معنيٰ ۾ گڏ ڪري تجويز ڪرڻ کان پوءِ ئي محاوري جو صحيح اڀياس ڪري سگهبو. مثال:

ساٽيڪو	ست پره اونهو ڪوه	اپارڻ	همتائڻ
پاروڙي	ڪتي	آهار	ڪاڏو
ڏونس	ڪنگهه	آجڪو	گذران
ٽونس	اڄ	ڦدولي	اجائي ڳالهه
گاسٽيل	گاسليٽ	آڙيڪاپ	اڙبنگ
ٻٽلڻ	بدلڻ	آرساٽو	سستي
جناور	جانور	چس	مزو

رائچند هريجن ڏٺ جي مناسبت سان اڪثر ٿري ٻوليءَ کي ڍاٽڪي سڏيو آهي. هڪ چارٽ ۾ ٿر ۽ پارڪر جي مختلف علائقن جي ٻوليءَ جو ذڪر ڪيو اٿس، اهو هي آهي:

سنڌي	ڍاٽڪي	مهراٽو	پارڪر	سامروٽي
هتي	ات اٿڪڻ	هتي	اوٿان	هوئي هنڌ
هوس	هتو	هندس	هتو	هنتو
هيڏانهن	ايڻ	هيڻ	آئين	هيئا
ڪيڏانهن	ڪيڻ	ڪيڻ	ڪيئان	ڪيڻ
پوٺتي	پيڇو	پاهون	پاڇو	پاهون. (۱۲)

حقيقت ۾ ڊاٽڪي ٻي ٻولي آهي. ٿري محاوري ۾ ٻه علائقي علائقي ۾ فرق ملي ٿو، جيڪو اولهه ڏي بدلبو لاڙي محاوري ڏي وڃي ٿو. ٿر ۾ ڪيترا شاعر ٿي گذريا آهن جن جو ڪلام مشهور آهي. ريتن رسمن، سپيتا ۽ جيوت جي مختلف شعبن مان به ٿر جي لفظي ذخيري جي شاهوڪاري معلوم ٿئي ٿي. رڳو ڳاهن جا قسم ڳڻجن ته به هن ڳالهه جو اندازو ٿي ويندو.

شاهه جي ڪلام ۾ ٿري محاوري جو اپياس ڪبو ته پڙان ڳالهه جا اهڃاڻ ملندا ته هو ٿر کان واقف هو. شاهه جي رسالي جي حوالي سان ٿر جون ٻه ادبي خصوصيتون آهن. هڪ سر سارنگ ۽ ٻيو سُر مارئي: انهن ٻن ڳالهين کي ٻين به ڪيترن شاعرن ڳايو آهي پر شاهه صاحب جي ڪلام جو جيڪو ادبي معيار آهي سو تمام مٿاهون آهي، ٿر جي ٻولي، ثقافت ۽ تاريخ کي شاهه صاحب امر ڪري ڇڏيو آهي. ٿري محاورو هوڻڻ ته شاهه جي رسالي جي اپياس جي لحاظ کان انهن ٻن سرن ۾ نمايان آهي، پر هيٺيان چند بيت ٿري محاوري جي مڪمل نمائندگي ڪن ٿا:

ٿاجا ٿر ٻر جهل، پيون پاٽر پٽ ۾
سيئي ساريو سومرا، اچي آب اڇل
سانبين ڏنم سل، ڏني جن ڏينهن ٿيا
جت ڪرڙ ڪنڊا ۽ ڪاهيون، پال پڪا ۽ پڪ
سرهيون سي سرتيون حاضر پاسي حق
مارن سين ماڙيان، شال منداڻتي مڪ
ڪيڪاريان خلق، جا ٿر ڄائي ۽ ٿوهرين.

سچڻ گهٽو سهڻا، ٽاٽا سندن ٿوهہ
ريلو ڏني روح، جو ڪائي سو ڪامي مري
منهنجو تور تلين ۾، چيواٽو چاري
ڊائي ڊِٽ ڏاري، آهيمر اٽي مينهڙي.

حقاٽو هُٽ ٽيو، آئون هِٽ بندياٽي
ساري ساڏوهين ڪي ڪوٽين ڪوماٽي
لڳين لوهہ لطيف چئي، وينس وساٽي
منڌ مارو جي نہ لهي ڪپٽ ڪجاٽي
سمن سچاٽي، اٽي آهيمر ان سين.

ٻُري نہ ٻڪر داڻهن، يوڻ يٽڪو نہ سٽان
ميان ماروئڙن جا اوٽا ڏٺمر آنهن
جن سانيڪا سنجيا، سي ڏٽي ڪيتي ڪانهن
پڪا ڪٽي پرانه، جيڪس لڏيو لوئڙ يارين.

مٿين چند بيتن مان ٿريءَ جو تاثر ملي ٿو. ڪم آيل ڪن لفظن جون معنائون هن ريت آهن:

ٽاجا	اوطاق
سل	سوراخ
ڪرڙ ڪتا،	ڪرڙيون
ڊائي	پروگرام ملڻ جي رٿ
تور	هڪ جيڏيون، هڪ ئي وقت چاول
اَني	وٺي

ساڏوهي	چار –ڪبڙ
سانيڪا	سٽ پرهه اونها کوهه
سمن	وعدو
توهر	پوتو
ڪامي	سڙي

جيئن شروع ۾ عرض ڪيو ويو ته تر هڪ ثقافتي ايڪو به آهي، انهي لحاظ کان منفرد آهي. ڪيترين صرف نحو ۾ آراديون ۽ مقامي لفظن جو پنهنجو اچار اٿس ۽ ڪيترين ڳالهين ۾ تري محاوري جي هڪ جهڙائي لاڙي محاوري سان آهي.

ڪڇي محاورو: ڪڇ (انديا) جو علائقو گڏيل هندوستان ۾ سنڌ کي ثقافتي ۽ لساني لحاظ کان قريب هو. ١٩٤٧ع کان اڳ سنڌ جي اوپر ڏکڻ ۾ پکڙيل هن علائقي جو لاڙ سان خاص ڳانڍاپو هو. هاڻي سرحد جي ڪري اهو لساني، سماجي ۽ ثقافتي لاڳاپو نه رهيو آهي پر ماضيءَ ۾ ڪڇ وارن جي سنڌ ڏي اچ وڃ تمام گهڻي رهي آهي. لاڙ ۽ ڪراچيءَ ۾ ان ڳالهه جا نشان اڄان به موجود آهن، هاربي، ڪانٽي ۽ نوڪريءَ لاءِ سوين ڪڇي سنڌ ڏي ايندا رهيا. ٻنهي خطن جي ماڻهن خاص طور پيرن، سومرن، سمن، اڏيجن ۽ ڪنيرن وغيره جون پاڙ ۾ صدين کان مٽيون مائٽيون تينديون رهيون. اڄ به سومرن جا پاڙا "ڪڇي سومرا" ۽ "سنڌي سومرا" به پٽ سڏجن ٿا.

آئون گڏبو، "آئون" گولاڙو، آئون ٻي پٽو آئون ٻي پاڙو"

(سانوڻ فقير)

ڪڇ وارن جي پنهنجي خيال يا ڪن هم خيال ماڻهن جي سوچ موجب ڪڇي اڄ هڪ جدا زبان ليکجي ٿي، پر بنيادي سٽاءَ کي ڏسجي تہ اها سنڌيءَ جو هڪ اهم محاورو آهي. مثال طور هنن جملن کي ڏسجي:

آئون وڃان ٿو (سنڌي).

آئون وڃان تو (ڪڇي).

(هي ساڳيو ڪڇيءَ وارو اچار لاڙ ۾ ٿر ۾ بہ آهي).

هُو ماني کائڻ ايندو (سنڌي).

آو ماني کيڻ اچينيدو (ڪڇي).

(هي ساڳيو ڪڇيءَ وارو اُچار لاڙ ۽ ٿر ۾ بہ آهي).

ڪڇي ٻائرن جي جذبن جو احترام ڪندي مختصر طور ڪڇيءَ جو هڪ محاوري جي حيثيت سان جائزو حاضر آهي. بقول ڀيرومل جي "ڪڇ" سنسڪرت جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ ڪنڌي يا ڪنارو آهي. ڪڇ ٻيٽ آهي ۽ ٽن پاسن کان سمنڊ اٿس (١٣). ڪڇيءَ کي اڪثر ڪڇڪي بہ سڏيو ويو آهي. ڪڇ ٧ صدي عيسويءَ ڌاري سنڌ جي هٿ هيٺ رهيو آهي. سنڌ جي حڪومت ڪري ٻوليءَ جو ڦهلاءُ ڪڇ ۽ ڪانياواڙ ڏي ٿيو. ڪيترين ڳالهين ۾ ڪڇي ۽ لاڙي محاورا هڪ جهڙا آهن:

اچارن کي سسائڻ، جئن "ڪياڻين" بدران "ڪئين" "چياڻينس" بدران "چئيس".

"هہ" (وسرگ) نہ اچارڻ، "ڪنهن" کي "ڪين" ۽ "جنهن جو" کي "جينجو" چوڻ.

اڪثر حرف صحيح کي خارج ڪرڻ، جئن "ت" يا "ٽ" ڪڍي

چڏڻ، اِتان، تتان، ڪتان ڪي اِتان، تتان ۽ ڪٿان چوڻ. شاهه جي ڪلام ۾ به اهي اچار ملن ٿا.

ادا اتائين ڪو وِپو ساٿ سڄڻ جو.
يا ڪِٿان سڪئين سپرين ڪاسائڪي ڪار.

جمع ۾ لفظ جي پٺيان ”اين“ ملائجي ٿي. جئن گهر= گهرين، ماڻهو= ماڻهين، جانور= جناورين، ڏڪ= ڏڪين وغيره.

پاڻ بجاءِ پنڊ (يا پندر) چون.

اهڙي طرح لاڙ ۽ ٿر سان ڪڇيءَ جو چڱو سبنڌ رهيو آهي. شاهه جي رسالي جو به ڪڇ ساڻ تعلق رهيو آهي. تمر فقير اوڏانهن ويجي رهيو ۽ ڪيترا قلمي نسخا ڪڇ جي رهاڪن وٽ اڄ به موجود آهن. شاهه جي بيتن ۾ اڪثر ڪڇي محاوري جو پرتوو ملي ٿو:

ڪرهو نه ڪي ڪان، پيرين آئون نه پڄئي
جو مون رات رسائي، نيئي ساجن ساڻ
مون نه وهيٽو پاڻ، ويني نيڻ نچوئيان.

يا،

لڪ لاڳيٽو ڪرهو، ڪوڙئين ڏيئي ڳڌوم
اڱڻ سونهن سنڌوم، مُل مهانگو مَ چئو.

ڪيترن بيتن ۾ لفظ ۽ تاثر ملي ٿو ته شاهه صاحب ڪڇ ڪان پورو واقف هو. ڪڇ جي شاعرن تي به شاهه صاحب جو اثر هو. محترم محمد سومار شيخ جي ڪتاب ”ڪڇين جا قول“ ۾ ڪڇ جي شاعريءَ جو مڪمل بيان موجود آهي. اڪثر ڪڇي لفظ لاڙ ۾ رائج آهن، جي نه ته به سمجهيا وڃن ٿا. جئن:

ڏونگر بصر

ڊينگلو	پئسو
پائڙي	ڪنوار
آچيندو	ايندو
آئين ونو	آئين (اوهين) وڃو
سئيد	سيد
ڪسڪئي	ڪيسڪي

پڏالا ماري اچين مچي، آئون ڪسڪئي وڃان ڪائي (سياڙ شاعر)

آڳاترو	آڳاتو
لڪئي	لڪي
هيڪ	هڪ
آويو	آيو
جٺان	جتان

جٺان ڏنائين پير مبارڪ (شاهه - بلاول)

موز	موج
گريب	غريب
واڪب	واقف
ڏوه	ڏهہ
پاپو	بابو
پڳ	پير
ٿڳائڻ	اچلائڻ
ڪائو	ڪاڏو
رونسڻ	مارڻ، ڪهڻ
ڏيس	وٺو
نيڪالي ڏيڻ	
جهمڻ	ڪائڻ

لاسي محاورو: ٻيلي جي ٻولي پنهنجي جاگرافيائي بيهڪ موجب مختلف زبانن جي ميزبان ٿي رهي آهي. انهيءَ ڪري منجهس لغوي جاذبيت جهجهي آهي (١٤). لس ٻيلي جي محاوري کي ڪوهستان جي ٻوليءَ سان گهڻو ربط آهي. هن محاوري جو اجان گهڻ جائزو ورتو ويو آهي. ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي ڪتاب ”ٻيلاين جا ٻول“ ۾ ٻيلي جي تاريخ، ثقافت ۽ شاعريءَ جو جائزو وٺندي شاعريءَ جي روشنيءَ ۾ ٻوليءَ جو جائزو ورتو آهي. هوندڻ لاسي محاورو پنهنجي ڏکڻ واري ”لاڙي“ محاوري سان ڪنهن حد تائين ربط ۾ آهي. پر ته به هن ۾ ڪي خصوصيتون آهن. اڪثر رواجي حرڪات کي وڌايو ويجي ٿو: ”نه ته“ کي ”ناتي“ ڪيو وڃي ٿو. مثال:

”ڪا ڪل پيم ڪانه وڃڻ جي، ناتي هوت آئون هوشياري هئي“.
(ڪبير شاهه). (١٥)

لاڙ ۾ تر وانگر اوسرگائي گهٽي ملي ٿي: تنهنجو بدران توجو، ٻاجهه بدران ٻاج چون. ڪن لفظن ۾ زائد ”تون“ جو آواز ڪن ٿا: ساجهر کي سانجهر، ستر کي سنتر چون ”و“ کن هنڌن تي ”ٻ“ ۾ بدلجي وڃي ٿو. اِها سرائڪيءَ جي اثر ڪري عادت پيئي هجي. ويٺو بدران ٻيٺو چون.

”ي“، ”ج“ ۾ تبديل ٿيو وڃي. جئن: ياد – جاد (لاڙ ۾ زاد چون)
يتيم – جتيم.

اڪثر ”ذ“ به ”ج“ ۾ تبديل ٿيو وڃي ۽ ذات کي جات اچارجي ک، چ ۾ تبديل ٿيو وڃي : شاعر آکين ان کي ڪوڙو ڪجسو ڪچ (نم)، هن ۾ آکين بدران آچين آيو آهي (١٦). ٿ وري چ ۾ بدلجو

وجي: گهر گهر ڪيرو جن، منهنجا جمعي جانب آئيا (صدقي). ٽين ٻدران چن ڪم آندو ويو (١٧). فارسي لفظ چشم ڪي شاعرن "چم" ڪري ڪم آندو آهي. هن ۾ مقاميت ۽ انفراديت نظر اچي ٿي. چمڙي جي مشڪ پاڻي پرڻ لاءِ ڪم اچي تہ ان کي اوئي چون، جڏهن ڪير وجهڻ لاءِ ڪم اچي تہ ان کي ايزڪ چون (١٨).

لاسي محاوري جي پکيڙ سنڌ ۽ بلوچستان جي گهٽي جابلو ايراضيءَ سان لاڳاپيل آهي. هن محاوري جي صرف نحو جو نظام عام طور لاڙي محاوري سان ملي ٿو. بلوچستان جي ايراضيءَ ۾ ٻين سنڌي محاورن جهڙوڪ: فراڪي جغدالي ۽ ڪيتراڻي وغيره سان بہ ڪي هڪ جهڙايون ملن ٿيون. لاسي محاوري ۾ مخصوص ۽ مقامي لفظن جو بہ هڪ خاص ذخيرو آهي، جنهن مان عوام جي زندگيءَ ۽ ثقافت جا اهڃاڻ چٽا ملن ٿا ۽ هنن جي گذر سفر جي طرز سان اهي لفظ لاڳاپيل آهن ۽ شاعريءَ ۾ بہ چٽا آهن.

لس ٻيلي جي شاعريءَ جي باري ۾ ڊاڪٽر بلوچ جو ڪتاب "ٻيلاين جا ٻول" هڪ اهم دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب لس ٻيلي جي شاعريءَ جي روشنيءَ ۾ اتي جي پوري تاريخ، ثقافت ۽ زندگيءَ جو جائزو ورتو آهي. سنڌ جي ڪبير شاهہ ۽ لس ٻيلي جي شاعر شيخ ابراهيم جي وچ ۾ ٿيل بيتن جي مارڪي ۽ لس ٻيلي جي آس پاس جي علائقي سميت ڪيترن ئي شاعرن جو مڪمل ذڪر ڪيو آهي.

اهڙي طرح الله بچائي سمي جي ڪتاب "سير ڪوهستان" ۾ ڪوهستان جي علائقي جي جيوت جو جائزو آهي، جيڪو هونئن تہ لس کان هيٺ ڏکڻ اوير ۾ آهي پر ٻوليءَ جي لحاظ کان لس سان

لاڳاپي ۾ آهي. لس ٻيلي ۽ ٿاڻي بولا خان کان وٺي دادو ضلعي جي سرحدن تائين لاسي محاورو ۽ ان جا ننڍا محاورا موجود آهن. انهيءَ ڳالهه کي نظر ۾ رکي مٿين ٻن ڪتابن مان لفظن جون فهرستون شامل ڪجن ٿيون.

ڊاڪٽر بلوچ جي تاليف "ٻيلاين جا ٻول" (ٻيو ڇاپو ص ١٨ – ٨٢)تان ورتل خاص ٻيلي جي لفظن جي مختصر فهرست هن ريت آهي:

آتيم ۽ اِچو – بي قياس، جهنگلي يا بي رحم بدو،

اُست= لسي	ماهندا = مهندان
اِچون= ڦتل لسي جا سڪايل ڏڳ	ٻي ما = ٻيءُ ماءُ
تَسو= ذرا	ڏٻگي يا ٻگٿي = گوڙ
پانديو= اقرار، بهادر، شاناٺتو	چيهه = ڪنوڻ
پانواٿو = مقابلو	چيهل يا هَر = هرڻ
ڇَمر = چشم، اکيون	ڪڙهو = همت وارو، جوان مرد پهلوان
ڇَمرَ = ڪکر	
ساپرسَ = چڱا مرد	اٿي = ٻڪري
سَلو = پيچرو	گيهڻ = ڳنهڻ
مَزار = شينهن	اُڇڻ = آڻڻ
منگٿي = ڏيڏري	اگارڻ = خرچ ڪرڻ
پيداوار = مشهور	جَر = جهڏهڻ
ڏاج = فصل	تَر= تڏهن
هستي = تنڊي پلاٽي، جا اٺ تي وجهجي	جيرو = باهه
گورم = ڍڳين جو ڌڻ	خاصو = چڱو

ڪيراڳ = اهو گڏيل ڌڻ جنهن ۾ (رڍن کان ٻڪريون گهٽيون

هجن، (ڪي لفظ هن فهرست مان ڇڏيا ويا آهن)

محترم الله بچائي سمي جي ڪتاب ”سير ڪوهستان“ مان لفظن جي فهرست هن ريت آهي، جنهن ۾ اهي سڀ لفظ شامل آهن جيڪي ليکڪ پنهنجي تحرير ۾ ڪم آندا آهن:

سرچو= سائو، آباد	ڇيڄ = پيٽ
اَرچو= ڏکيو، سُڃيو ، ذليل	هڏ پينو = هڏ ڳنل
لوهيون= ڪلون	اڏوڪر= جبلن جا اڏ ڪپر
وائر= باندر ، پولڙو	ڳدو= سور
ڳيڙو= برسات	ماچاند= راڙو
وانديا = بي اونا	جهڪون= پوڙهيون، ڏيريون
مُهرڻ= وهٽ جو پاڻيءَ ۾ منهن وجهڻ، پاڻي پيئڻ	اوجا= ڏاس مان ٿهيل فراسيون
ڪيراڳ = ٻڪرين جو ڌڻ	جول، ڳربٽا= ڏاس مان ٺهيل ڳوٿيون
ميڙيانو= ڪير جي ڏهائي	مرئيون= ڪتيون
مرجن ٺا= ميرا ٺا ٿين	ڀُتي= مزوري
ٻُڄَ = لٽا، ڪپڙا	ڳڄ = گهنج
ڦتي= لنڊين ٻانهن سان صدري جا بت سان لڳي پيئي هجي.	ميني= ايرو
	ڳمر = نشو، ڊوُ
ٻڙو = جمڻ وقت ڏنل خوراڪ	ڏڙڪي= رلي
آڪورو= ٻاڪرو	مائي= ڪنهن واقعي جو يادگار
پاهو= ريڊو	گهورا = ڳولائو
پهون= ٻڪريون	لانڇيا= هشيار ٻَدل، ڪشيل
ڪوڪيون= ننڍي پيچ واريون رڏون	ننڌ= بخيل، ڪنجوس

سنڌ= ٿانوَ	ٿمڻ= لڪائڻ ڍڪڻ
ٻڍي= ڳوٿري	ٿاڏ= ڳانيون
ٻوڙو= ننڍي رسي مشڪ	گهار = سير، ڏار ڦاٽل زمين
ڳاري= چقمق جو پٿر	آنٽي= وٽ، ور، پيچ
سرڳون=مهر واريون ٻڪريون	رٽ = سيلابي زمين
جي از خود ٿر کي کير ڏارائڻ ڏين.	سنبهار= پوٽو
ارڳون= ڪمهريون جي	نِمرا = تندرست
ٿرن کي کير ڏارائڻ نہ ڏين	سيالِيون= ڏاريون
ٻُٽا = ڏُڪُ	(هن فهرست ۾ ڪي لفظ ڇڏيا ويا آهن)

ٻيلي جي شاعريءَ مان بہ لفظن جي استعمال سان محاوري جي پروڙ پوي ٿي. ٻيلي جي شاعرن ۾ شيخ ابراهيم هڪ مشهور شاعر ٿيو، سندس ڪلام حقيقت ۾ ان لغت جو ڀنڊار آهي، جيڪا ٻيلي جي ٻوليءَ جي پوري نمائندگي ڪري ٿي، نموني طور هڪ بيت ڏجي ٿو:

سَرَ ٿَرَ ڪَڪَرَ، جِت جهول جبل، جهنگ جَهَرَ،
پَٽ رٽ گهٽَ وَٽ، پنيون، جِت واٽن ونگا وَرَ
جَل جَبلَ ڪوه روه رج، جِت ڏينهن تتا ڏونگر
ڪوريون ڀَيريون گُگريون، تَمَرَ تميچا توهَرَ
ڪار سنبهار سَره وره ، جِت سڪا سارا سر
گل ڦل آمل باغ ٻرن ۾، جت باس موچاري ٻَرَ
سور نور، نونڏرا، جت خرگوش هئا ۽ خَرَ
باز ڪانءِ ، سرڻ سوڪان، جت پَپيها ۽ پاليهرَ

مور تلــور، عــقاب اتـهيــن، پــيا قمــري ڪَبوترَ
پـتيــون پـتيــن جــا ابراهيمر چـــٽي سندا بانيڻ پَر
بسي سپ ويچاريءَ وســاريــا، هلــي ٻــاســي ٻَــرَ
ويــس وڳــا ســرتيــن ڄاتيــا، اتــي بيــٺي اڀجرَ
ڪـمي ڪسبي تـنـهــڻ جــا، ٽــا زر گهڙين زيور
هـل قـل هـنـدورا هـنـد پيا، محل ماڙيون ۽ گهر
مـيـنـهن سيـونگ مـڪ گـهـٽا، وٺن موڪ مَجرَ
ســتيون پــٽي سَـڄَ ۾، هوءَ تي وَر لائي ڏئي ور
سـا سسئي منجهه سنگهر، نيئي معذور ميڙ تون.

لوڪ ادب جيڪو عوامي جيوت جو هڪ اهمر ثقافتي ورثو آهي، تنهن ۾ بہ لاسي ۽ ڪوهستاني محاوري جي پروڙ پوي ٿي. ڳجهارتون هنر جا بيت خاص طور مقامي لغت جو ڀنڊار آهي. هن محاوري ۾ فعل پنيان "آس" پڇاڙي اچڻ سان هڪ خاص ردم پيدا ٿئي ٿو. هڪ ڳجهارت جو مثال وٺو:

نالن ۾ نانون جي آئــون حــاڪمر تان نہ هــياس
نـــالــي ري شـهــر ۾، منهنجو روح نہ اچي راس
آن جــون وجـهـي رچن ۾، چوهون چڪينداياس
مـچي گــاهہ نـرنـاڻ جــو، آئون ذات تي ويندياس

مراد:

هـوتـن ۽ بـلوچـن جـي آئون نواب تان نہ هياس
راٺــي بــنا ڪــوٽ ۾، منـهنجو روح نہ ٿئي راس
وجهــي مانڌاٺيون ماٽين ۾، آئون هر سئون جهڳينداياس
سـٽي نـڙ مـيهــار جو، آئون لنگهي پار پونداياس. (١٩)

ٻيلي ۽ ڪوهستان جي ادبي روايت جو سنڌ جي ادبي روايت سان پورو پورو سنڌ رهندو اچي. سنڌ جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف پنهنجي ڪلام ۾ جتي ٻين خطن جي ٻوليءَ کي بيتن جي زينت بنايو آهي، اتي لس ۽ جبل کي ٻه نه وساريو اٿس، خاص طور سسئي جي بيان ۾ شاهه صاحب لاسي ۽ ڪوهستاني محاوري جو جلوو خوب پسايو آهي. شاهه جي رسالي مان مثال خاطر بيت ۽ وائي حاضر آهي:

پريتن پالياس، ٻانهڻ ٻيتي آهيان
جُسن هوت پنهونءَ جي، ماري موت وڌياس
جانڪيتان جينديياس، پسي ور وصال جو.

وائي

وسان تي وياس، آيل لڳم ٻاڻ ٻروچ جو
پرزا پب ورن ۾، پٽيون تي پياس
ته پڻ ڪاڌو ڪيچ تي، توٽي ماء مياس
ٻاڻ وڃايم پير تي، ڇتي آئون ڇتياس
آيم انڌي لوڪ سين، مُئي آئون مياس
هيڏي شهر ڀنڀور ۾، نڪو ٻيء نه ماس
پيم وچ وصال ۾، سنجهي آئون ستياس
پيم پنهون ٻار سين، ڪتيءَ آئون ڪتياس
الا ان ۾ وسران، ڏني جن جياس
پيس ور وصال جي، جانڪيتان جيندياس
اديون عبداللطيف چئي، محبن کي ملندياس.

موجوده سنڌ کان ٻاهر جا محاورا: سنڌ پنهنجي موجوده ايراضيءَ کان ماضيءَ ۾ وڏي هئي. هاڻي سندس سرحدون اهي ناهن جيڪي اڳ هيون، پر تہ بہ انهن ايراضين ۾ اڃان سنڌيءَ جو وجود آهي. ٻين ٻولين جي اثر ڪري بہ سنڌيءَ جا سنڌ کان ٻاهر جا محاورا وڌيڪ متاثر ٿيا آهن. بلوچستان ۾ ۽ پنجاب جي متصل ايراضيءَ ۾ سنڌيءَ جي ڪن محاورن تي تازو ڪم ٿيو آهي ۽ معلومات ملي آهي انهن ۾ اهم محاورا آهن: فراڪي ۽ ڪيتراڻي. فراڪيءَ تي جناب داد محمد خادم بروهي ٻيا بہ مقالا لکيا آهن ۽ خاص طور ايم -اي سنڌيءَ لاءِ ١٩٨۴ع ۾ تحقيقي مقالو 'مونوگراف' لکيائين. هن مقالي ۾ هو فراڪي محاوري تي تفصيل سان بحث ڪري ٿو. هن باب ۾ جناب داد محمد بروهيءَ جي تحقيقي مقالي کي بنياد بنايو ويو آهي. ڪيتراڻي بابت بہ سندس هڪ مقالو شايع ٿيو آهي. هاڻي هو بلوچستان جي باقي محاورن تي تحقيق ڪري رهيو آهي. سنڌ کان ٻاهر جي محاورن جو هن وقت تائين ڏس مليو مطالعو ۽ سير سفر ڪري مواد گڏ ڪيو ويو انهن ۾ بہ اهم فراڪي ۽ ڪيترائي آهن. ٻيا هي محاورا آهن : جُغدالي جدگالي اورماڙي ۽ گوادري. هي ڪراچي کان اتر لس ٻيلي خضدار طرف سامونڊي ڪناري ۽ سبيءَ جي آسپاس جي ايراضيءَ ڏانهن پکڙيل آهن. ماڇڪو پنجاب جي ايراضي ءَ جو محاورو آهي. هن جو ڪو گهڻو مواد ملي نہ سگهيو آهي. هي محاورو سنڌ ۾ سکرّ ضلعي جي اباوڙي ۽ جيڪب آباد جي ڪشمور تعلقن کان پنجاب جي ضلعي رحيم يار خان جي تعلقي صادق آباد تائين پکڙيل آهي (٢٠).

فراڪي : هي محاورو سبي (بلوچستان) سان واسطو رکي ٿو. هن کي ملڪي يا وطني بہ چئجي ٿو. "سبي" سنڌ جي سرحدي شهر جيڪب آباد کان هڪ سئو ميل اتر اولهہ طرف هڪ ڊويزن آهي (٢١). هن ۾ سبي، ڪڇي، نصيرآباد، ڪوهلو ۽ ديري بگٽي جا ضلعا شامل آهن. هن ايراضي ۾ بلوچي، پشتو، بروهي ۽ سرائڪي ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون ۽ سنڌيءَ تي انهن ٻولين جو اثر آهي. داد محمد خادم جي چوڻ موجب هن ايراضيءَ جا نوي سيڪڙو باشندا سنڌي سمجهندا ۽ ڳالهائيندا آهن.

فراڪي محاورو لاڙي ۽ ترىءَ کان گهڻو مختلف آهي. فراڪيءَ تي اهو نالو ڪيئن پيو؟ تنهن لاءِ داد محمد خادم لکي ٿو "سبي خطي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي هن محاوري تي فراڪي نالي پوڻ بابت هيئن چئي سگهجي ٿو تہ لفظ فراخ معنيٰ وسيع يا وڏو جي مناسبت سان چيو ويو آهي. هيءَ هڪ وسيع علائقي ۾ رائج آهي. بعد ۾ بروهڪي، بلوچي، پٺاڻڪي ۽ سرائڪي جي تي لفظ "ڪي" سبب فراڪي تي ويئي (٢٢). فراڪيءَ کي ملڪي ۽ وطني ان ڪري چيو وڃي ٿو جو هتان جا باشندا ايئن سمجهن ٿا تہ هيءَ ٻولي (محاورو) هتان جي ئي وطني آهي (٢٣).بقول داد محمد خادم جي هي محاورو سبيءَ جي چوڌاري ڍاڍر، تلي، ڪڙڪ، فجڪ، صافي، مال ۽ مزري ۾ رائج آهي (٢٤).جهل مگسي ۽ روجهاڻ واري ايراضيءَ ۾ مگسي، جمالي، خاڪواڻي ۽ رئيساڻي قبيلا بہ سنڌي ڳالهائيندا آهن. سبي خطي ۾ اڪثر اهو بہ ڏٺو ويو آهي تہ پٺاڻ پنهنجي روزمره جي ڪاروبار لاءِ بہ سنڌي ڪم آڻين ٿا. بقول داد محمد خادم جي تہ فجڪ ڳوٺ جا پٺاڻ پشتو سان گڏ سنڌي بہ ڳالهائيندا آهن. (٢٥).

فراڪيءَ جو صوتياتي جائزو ونبو تہ معلوم ٿيندو تہ اڪثر وينجن جو تلفظ هن محاوري ۾ تبديل ٿئي ٿو : فوٽو کي ڦوٽو، آزاد کي آزات، زنجير کي جنجير، يتيم کي جتيم، رواج کي رواز، مبارڪ کي مبارخ چون. اهڙي طرح سر - آوازن ۾ سُسَڻَ جو عمل ملي ٿو. ماءِ بدران ما، ياءِ بدران يا، ۽ بجاءِ بدران بجا چون. وسرگ، آواز اوسرگ ۾ بدلجن ٿا: آهستي بدران آستي، اهڙو بدران ايڙو ۽ گهر بدران گر چون. آوازن ۾ ہي تبديليءَ هيءَ ٿئي ٿي جو /ي/ جو آواز /و/ ۾ بدلجيو وڃي:

معياري	فراڪي	معياري	فراڪي
ٿيا ٿا	ٿا	ڪٽايو	ڪٽائو
ٿيو	ٿو	ٻڌايو	ٻڌائو
ولايت	ولائت	وڻايو	وڻائو

سري جي محاوري ۾ جيڪو ”ڊ“ ۽ ”ٽ“ پنيان ”د“ جو آواز شامل ملي ٿو اهو فراڪيءَ ۾ اڪثر ملي ٿو: ڊڪائڻ کي ڊريڪائڻ، ڊگهو کي ڊريگهو، ٽپڙ کي ٽرپڙ ۽ ٽيويهہ کي ٽريويهہ چون. (٢٦)

فعل (ماضي) مان ي حذف ٿئي ٿي. پڙهيو کي پڙهو، لکيو کي لکو ۽ هيو کي اهو چون. اسمن مان وسرگ حذف ڪرڻ جا بہ ڪيترائي مثال ملندا: گهاٽو کي گاٽو، ٻولو کي بولو، پنڌ کي پند، ڏينهو کي ڏينبو ۽ ڪاڏو کي ڪادو چون.

واحد مان جمع ناهڻ لاءِ سري وانگر آن پڇاڙي ملائجي ٿي، مثال: عوج (عوجان)، موج (موجان)، قبر (قبران)، خبر (خبران)،

ڪوڪ (ڪوڪان)، صلاح (صلاحان)، ڪتاب (ڪتابان) ۽ ڪوڏر (ڪوڏران).ڪي ٻيون ٻہ خصوصيتون سري جي محاوري واريون فراڪي ۾ موجود آهن. مثال : هلندس ٻدران هلدم، رکندس ٻدران رکدم ۽ تَوڪان ٻدران توڪئون ۽ جتان ٻدران جاتئون ڇون.

فعلن ۾ /د/ فراڪيءَ ۾ حذف ٿئي ٿو. مثال طور پڙهندو کي پڙهنو، لکندو کي لکنو، پچندو کي پچنو، پڙهندي پڙهني ۽ وڙهنديون کي وڙهنيو ڪري اچارين (٢٧). ڪن فعلن جو استعمال تمام منفرد آهي. مثال طور ٿاهيو کي ٿاهو يا ٿاٿو ٿاهيو اٿم کي ٿاٿو ٿم ۽ ٿاهيم ڪري اچارين. ٿاهيندو آهيان ٻدران چون ٿاهنوهان. خالص ضميرن جو تلفظ فراڪي ۾ قريل آهي جيئن تہ :

معياري	فراڪي	معياري	فراڪي
اِهو	ايهو	هن	هڻ
اهو	اوهو	انهيءَ	اِٿي
اُهي	اوهي	انهن	اُٿن.
توهان	توٿان		

اهڙي طرح پنهنجو کي پانجو، منهنجو کي مينجو ۽ ان جو کي اڻ جو چون. ڪن لفظن ۾ / ن/ غني جو آواز شامل ڪجي ٿو: شوق کي شونق غوث کي غونث ۽ ڪپهہ کي ڪپنهہ چون.

حرف علت جي هڪڙي تبديلي اهڙي آهي، جيڪا مون کي ذاتي گفتگو ۾ جيڪب آباد ۽ ٿل تائين ملي : رڪائڻ کي رکاوڻ ۽

پرائڻ کي پراوڻ چون.ڪي جملا ۽ انهن جا فراڪي اچار هيٺ ڏجن ٿا:

وري ڪيڏانهن پيو وڃين؟	وت ڪيڏي وينو پئو آن؟
ڇا پيو ڪرين؟	ڇا ڪنو پئو آن؟
اوطاقون پريون پيون آهن.	اوطاقان پرون پئون هِن
مان ماني کائي رهيو آهيان.	مان ماني کائينو پئو آن
لعلو پڙهندو هو.	لعلو پڙهنو پئو هو

هڪ مخصوص ايراضيءَ کي ڪيترا مڪاني لفظ، پهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح به هوندا آهن. فراڪيءَ سان به اهڙا ڳالهه لاڳو ٿئي ٿي جن کي تفصيل سان پروڙڻ لاءِ ان خطي ۾ وڃڻ ضروري ٿئي ٿو. محترم داد محمد انهن جو ذڪر نموني طور پنهنجي مونو گراف ۾ ڪيو آهي. (٢٨)

ڪيتراڻي (فقط تعارف): هي محاورو بلوچستان ۽ لورالائيءَ جي ايراضي "بارکان" ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. هن جون پاڙيسري ٻوليون بلوچي ۽ سرائڪي آهن. داد محمد خادم جي خيال ۾ ته ان تي ڪجهه اثر پشتو جو به آهي (٢٩). هن محاوري جي نسبت ڪتياڻ ذات سان آهي، جيڪا هڪ سماٽ قبيلي جي ذات آهي . هن ذات لاءِ روايت آهي ته هن جو اصل تعلق افغانستان سان آهي. ڪتياڻ پوءِ لڏي سنڌ ۾ آباد ٿيا. بلوچستان ۾ رهڻ ڪري بلوچ سڏايائون. تاريخون لکن ٿيون ته ڪتياڻن جو ڪو وڏو بهار خان هو، جنهن کي ڪا جاگير ملي ۽ هو سنڌ مان لڏي لورالائي ويو. سندس نالي پٺيان ئي موجوده بارکان نالو پيو . ڪتياڻ لفظ بگڙي ڪيتران ٿيو. هي بلوچستان ۾ سنڌي زبان جو هڪ اهم محاورو آهي. هن جو صرف

نحو جي لحاظ کان جائزو نهايت دلچسپ آهي. ڪيترائيءَ ۾ آهين بدران چون اين ۾ آهي ڪي ائي چوڻ "زنجير" ڪي زمزير"، آزاد ڪي "آزات" ۾ ياء ڪي "با" چون. منهنجو ڪي مينجو، تنهنجو ڪي تونجو ۾ ڪنهن جو ڪي ڪنجو چون.

حوالا

1. R.H. Robins General Linguistics (an introductory survey, 1964, P-57
2. Bloomfield. L. Language U.R.W Newyork, 1976, P-321
3. R.H Robins General Linguistics (an Introductory Survey) 1964 P-58-59.

۴. آڏواڻي ڀيرول مهر چند : "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ١٩٥٦، ص- ٩٦

۵. ايضا، ص - ٩٧

٦. ايضا، ص - ٩٧

٧. ايضا، ص - ٩٧

٨. ايضا، ص - ١١٣

٩. ايضا، ص- ١١٧

١٠. ايضا، ص- ١١٨، ١١٩.

١١. جوڻيجو، عبدالجبار: "لاڙ جي لغات" زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد. ١٩٧٥. ص - ٢٢/۽٢٣.

١٢. هريجن راڻچند : "تاريخ ريگستان (ياڳو ٻيو). سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ١٩٧٥، ص- ١٣٦.

١٣. آڏواڻي ڀيرومل : "سنڌي ٻوليءَجي تاريخ"، ص -١٥١

١۴. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر" ٻيلاين جا ٻول" ٻيو ڇاپو. زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ١٩٧٠، ص- ٧۴.
١۵. ايضا، ص-٧٢
١٦. ايضا، ص-٧٧
١٧. ايضا،
١٨. سمون، الله بچايو : "سير ڪوهستان" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد. ١٩۵٩، ص ٢٣
١٩. سمون، محمد عرس: "مقالو ڳوناٺو ادب (ڪوهستاني ڪڇهري)" مهراڻ جا موتي : پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي. ص -١٢۵.
٢٠. خادم، دادم محمد بروهي: "مخزن پيغام مقالو "سنڌي ٻوليءَ جا محاورا" فبروري، ١٩٨٨، ص-٢١
٢١. خادم، داد محمد بروهي: "سبي خطي جي فراڪي لهجي جو لساني اڀياس"، ١٩٨۴، مونو گراف (قلمي). ص-٣
٢٢. ايضا. ص -۵
٢٣. ايضا
٢۴. ايضا
٢۵. ايضا، ص-١٩
٢٦.) ايضا، ص-٣۴
٢٧. ايضا، ص-۴٣
٢٨. ايضا، ص- ٨٠ کان ١٢٠
٢٩. خادم، داد محمد بروهي ماهنامه پيغام "سنڌي ٻولي ۽ ان جا محاورا"، فبروري ١٩٨٨، ص-٢١.

باب پيو

سنڌي ٻوليءَ جو ٽريو محاورو

سنڌي ٻولي ننڍي کنڊ جي اهم ۽ سڌريل ٻولي آهي ۽ قدامت جي لحاظ کان به ڪيس گهڻي اهميت حاصل آهي، جديد زماني ۾ به سندس عمل جو دائرو نه صرف سموري سنڌ آهي پر سنڌ کان ٻاهر هندستان ۾ جتي جتي سنڌي هندو لڏي وڃي رهائش پذير ٿيا آهن، اتي سنڌي ٻوليءَ جو عمل دخل آهي. جهڙوڪ دهلي، بمبئي، بڙودا، احمد آباد، گانڌيرام، الهاس نگر وغيره. بهاولپور جي اڳوڻي رياست ، بلوچستان جي سبي خطي، بلوچستان جي ڪوهستاني علائقي، لس ٻيلي ۾ پڻ سنڌي ٻولي گهڻي حد تائين ڳالهائڻ ٻولائڻ ۾ ڪتب آندي وڃي ٿي. سنڌ جي سرحد سان لاڳاپيل ڀارت جي علائقن ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ راجستان جي علائقن ۾ به سنڌي ڳالهائڻ وارا ڪافي تعداد ۾ موجود آهن، ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ وهنوار ۽ واهپو ڪن ٿا.

سنڌ جي حدن اندر سنڌي ٻوليءَ جا ڪيترائي محاورا، آراڌايون، لهجا، ڊائليڪٽس ملن ٿا. ماهرين لسانيات سنڌي ٻوليءَ جي اهڙن محاورن جو مطالعو ڪندا رهيا آهن. ڀيرومل مهرچند آڏواڻي سنڌي ٻوليءَ جا هيٺيان محاورا ڄاڻايا آهن:

(۱) سرِيلي (اترادي) (۲) وچولي (۳) لاڙي (۴) ٿريلي (۵) لاسي (٦) ڪڇڪي. (۱)

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جي راءِ ۾ سنڌي ٻوليءَ جا

محاورا هن ريت آهن:

(١) اترادي يعني سريلي (٢) وچولي (٣) لاڙي (۴) ٿري (۵) ڪوهستاني (٦) ڪڇي ۽ (٧) لاسي. (٢)

ڊاڪٽر داد محمد خادم بروهي بہ سنڌي ٻوليءَ جي محاورن تي ڪم ڪيو آهي. هن پنهنجي پي ايچ ڊي جي مقالي ۾ سنڌ جا محاورا هن ريت ڄاڻايا آهن:

(١) معياري محاورو
(٢) اترادي محاورو
(٣) ماڇڪي محاورو
(۴) جڳدالي محاورو
(۵) کيترائي محاورو
(٦) ڪوهستاني محاورو
(٧) لاسي محاورو
(٨) جدگالي محاورو
(٩) لاڙي محاورو
(١٠) لاڙ ڪڇي محاورو
(١١) ٿري محاورو. (٣)

جارج گريئرسن، لئگسٽڪ سروي آف انڊيا جي جلد اٺين ۾ سنڌي ٻوليءَ جي جائزي دوران سنڌيءَ جي هيٺين محاورن جو اڀياس ڏنو آهي:

(١) معياري (وچولي)
(٢) سرائڪي (سري وارو)
(٣) ٿاريلي
(۴) لاڙي
(۵) لاسي
(٦) ڪڇڪي. (۴)

مٿي ڏنل سيني عالمن جي نظر ۾ سنڌي ٻوليءَ جو هڪ محاورو ٿري يا ٿاريلي بہ آهي. نالي مان ئي ظاهر آهي تہ هن محاوري جو تعلق "ٿر" سان آهي. يعني تہ ٿر ۾ رائج سنڌي ٻوليءَ جو محاورو. آزادي کان اڳ ٿر جا ۵ تعلقا هئا. ڏيپلو، مٺي، ڇاڇرو، ننگرپارڪر ۽ ٿر جو آڳاٽو گادي جو هنڌ امر ڪوٽ (عمر ڪوٽ).

انهن علائقن ۾ جيڪا سنڌي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي تنهن کي ٿريلي يعني ٿر جي ٻولي سڏجي ٿو. (٥)

رائچند هريجن صاحب، تاريخ ريگستان ۾ لکي ٿو ته "ٿري مسلمان سنڌي ڳالهائيندا آهن، پر ٻهراڙيءَ ۾ نج سنڌي ڪانهي. ڪي ڪي لفظ مزيدار (يعني ٿريل) آهن.... مسلمانن جي گيتن (ڳيچن) ۾ سنڌي ٻولي ڪم آندل آهي ۽ ڳائڻ جو نمونو اهڙو آهي جو هرڪو سولائيءَ سان سمجهي سگهندو آهي" (٦).

سنڌي ٻوليءَ جي معياري محاورن ۽ ٿر جي سنڌي محاورن ۾ جيڪي ٿورا ٿورا صوتي ۽ صوتياتي (Phonetic & Phonological) فرق موجود آهن تن جو تت هيٺ ڏجي ٿو:

"اِهوءِاِهي" لفظن جي بدران "اِي" لفظ استعمال ڪندا آهن "هـ" آواز کي حذف ڪيو وڃي ٿو. "اهو ڪتاب منهنجو آهي" بدران چون "اِي ڪتاب مهجو آهي". "منهنجو" بدران "مهجو" چوندا آهن. هت ميم ڪان پوءِ ايندڙ "اَن" سر جيڪو گهٽو (Nas lized vowel) آهي ان جي گهٽائپ کي حذف ڪيو ويو آهي. "اِهي ڪم ڪونه ٿيندا" بدران چون "اِي ڪم ڪونه ٿيندا" "کان" جي عيوض "ڪنان" لفظ ڪم آڻيندا آهن. "اهي پئسا مون کان ونج" بدران چون "اِي پئسا مون ڪنان ونج". "پلي" جي بدران "پلين" چوندا آهن، هت "پلي" لفظ جي آخر ۾ آيل سر اِي کي "اين" سر ۾ بدلايو وڃي ٿو. يعني ته گهٽائپ جو اضافو ڪيو وڃي ٿو.

"پلي ٻني وڃو" بدران چون "پلين ٻني وڃو": "پلي اتي ويٺا رهو" بدران چون "پلين اتي ويٺا رهو". "اوهين" بدران "اَئين" چون. "اوهين وڃو ٿا" بدران چون "اَئين وڃو ٿا" هت "هـ" آواز

حذف ڪيل آهي ”هو“ بدران ”اوءَ“ چون ”هو وڃن ٿا“ بدران چون ”اوءِ وڃن ٿا“، هت نه صرف ”هه“ آواز کي حذف ڪيو ويو آهي پر ”او“ کي ڊگهي پٽو سرُ ”اوءَ“ ڪيو ويو آهي. ”هجن“ بدران ”هون“ چوندا آهن. ”نهارين“ بدران ”نهارئين“ ۽ ”بيهارين“ بدران ”بيهارئين“، ”ڏين“ بدران ”ڏئين“ چون، هت لفظ جي آخري ”اين“ گهٽي هڪـــپڊي سر کي ”ائين“ به پدي گهٽي سر ۾ بدلايو ويو آهي.

”ڇا ۽ ڇو“ جي بدران ”ڪوهه“ لفظ ڪم آڻين، ”ترُ تي ڇو وڃان“ بدران چون ”ترُ تي ڪوهه وڃان“. ”آءٌ ڇا ڪريان“ بدران چون ”آءٌ ڪوهه ڪريان.“ ”پنهنجو“ بدران ”پنڊ“ لفظ ڪم آڻين. ”هي ڪتاب پنهنجو آهي“ بدران چون ”اِي ڪتاب پنڊ جو آهي“ وغيره. هي غالباً سنڌي ٻوليءَ جي ڪڇي محاوري جو اثر آهي، جنهن ۾ ”پاڻ“ لفظ جي بدران ”پنڊر“ چيو ويندو آهي.

ترُ جا هندو، مينگهواڙ ۽ ٻيا ”هائو“ بدران اڪثر چون ”هوئي“ هت ”او“ سر بدلائي ”اي“ سر ڪن ٿا. ترُجا ڪتري، لهاڻا، مينگهواڙ وغيره ”منڊي“ بدران ”منڊري“، ”پٽ“ بدران ”پتر“ ۽ ”کيت“ بدران ”کيتر“ چوندا آهن، جنهن ڪري چئبو ته سندن اچار سنسڪرت کي گهڻو ويجها آهن. ”پيءُ“ بدران چون ”پيئو“ معنيٰ ابو يا بابو، يعني ته ”اُ“ سر کي ڊگهو ڪري ”اُو“ سر اچاريندا آهن. ترُ جا هندو ٿوري مسلمان لفظن ۾ نڪ جو اچار گهٽو نه ڪندا آهن، ”جنهن“، تنهن“ ۽ ”ڪنهن“ بدران چون ”جهن“، ”تهن“ ۽ ”ڪهن“. ترُ جا ڪي هندو ”ڪائڻ“ بدران چون ”ڪانوڻ“ جهڙوڪ چون ”ڪانوڻ ڪان وڌندي ماني نه ڏي“ يعني جيتري ماني

ڪائي سگهبي تنهن ڪان وڌيڪ نہ ڏي. هت نہ صرف ”س“ کي گهڻ ڪيو ويو آهي پر ”اُ“ سر کي ”وَ“ جي نيم سر ۾ پڻ تبديل ڪيو ويو آهي. (۷)

ٿر ۾ سنڌي ٻولي، سنڌي مسلمان ۽ ڪي هندو جاتيون جهڙوڪ لهاڻا وغيره ڳالهائيندا آهن، جن جو واسطو، ٿر جون ٻيون ٻوليون ۽ محاورا ڳالهائيندڙ ماڻهن ۽ قومن سان پوندو رهي ٿو. مثلاً مارواڙي، ڍيل، مينگهواڙ، ڪولهي وغيره جيڪي ڪڇ- ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ راجستان جي علائقن مان ٿر ۾ لڏي آيا آهن، جنهن ڪري ٿر جي سنڌي محاورن تي وَقتاً فَوَقتاً مختلف اثرات مرتب ٿيندا رهيا آهن. اهوئي سبب آهي تہ سنڌي جي معياري محاوري کان ٿري محاوري جي وياڪرڻ جون ڪجهہ صورتون تبديل ٿيل ملن ٿيون، اهڙين ڪجهہ نرالين صورتن جو وچور پيش ڪجي ٿو.

۱. اسمِ خاص: ”يو“ پڇاڙي گڏي نالن جو اچار ڪن ٿا، مثلاً : ”پورو مان پوريو“ ڏيپو مان ڏيپيو. مسلمانن جي نالن پٺيان بہ ”يو“ ملائين ٿا. ”سومار“ بدران چون ”سوماريو“. هي ڍاٽڪي محاوري جو اثر آهي چاڪاڻ تہ سموري ٿر ۾ نہ صرف سنڌيءَ جو ٿري محاورو عام جام رائج آهي، پر ڍاٽڪي پڻ سموري ٿر ۾ ڳالهائي ويندي آهي. ٿر جا ڪراڙ پنهنجن نالن پٺيان اڪثر ”شاه“ لفظ گڏيندا آهن. مثلاً : ڪيول شاه، جڳو شاه. اهو نمونو گجرات جي ڪراڙن کان ورتو اٿن.

۲. ضمير: ٿر جا هندو ”مون“ بدران ”مين“ چون. مثلاً : ”مين وٽ“ معنيٰ مون وٽ، ”مين سان گڏ“ يعني مون سان گڏ. تنهنجو بدران ”تين جو“ ۽ ”پنهنجو“ بدران ”پانجو“ چون ٿا. هي مثال

ڏيڪارين ٿا تہ ٿر جي ٻوليءَ تي ڪڇ ۽ لاڙ جي ٻولي جي ڪجھہ ڇاپا پيل آهي.

"اپاڻ کي ڪسي ڪرٽي آئون را جي ٿيوڻ لائق آهي" يعني پاڻ کي (اسان کي) خوشي ڪرڻ ۽ راضي ٿيڻ جڳائي، اهڙي طرح "پاڻ" بدران "اپاڻ" لفظ ڪم آڻين ٿا جو نج پراڪرت آهي. ٻين هنڌ اڳياڙيءَ وارو "آ" جو اچار ڪڏي ڇڏيو اٿن، پر ٿريلي اهو اڄ تائين قائم رکيو بيٺي آهي.

۳. **صفت** : چڱو بدران عام طرح چون "ڀلو." مثلاً "مور ڀلو ليئو" يعني بنھہ چڱو يا اُچو وڳو. "ليئو" معنيٰ وڳو يا پوشاڪ. "گھٽو" بدران عام طور چون "گھڻ". مثلاً "گھڻ ڏينھن نہ ٿيا" يعني اجان ٿورا ئي ڏينھن ٿيا. (گھٽا نہ). ڪردنت ڪائڻ مان اسم حاليہ "ڪائيندو" پر ٿر جا هندو چون "ڪائندو"، ساڳي طرح چاهڻ مان "چاهيندو" پر ٿري چون "چاوندو".

۴. **فعل** : ٿر ۾ "وهڻ" لفظ عام طور هلڻ جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي. "وراندڙ تائين هتي ٿيو هو، پوءِ وَهيو ڏيپلي" يعني ٿپهريءَ تائين هت هو پوءِ ڏيپلي هليو ويو. وراندڙ معنيٰ ٿپهري ۽ "وهيو" معنيٰ هليو "هو" بدران "ٿيو هو" چوندا آهن. "ٿيڻ" بدران "ٿيوڻ" چون مثلاً "ائين نہ ٿيوڻ گھرجي.

"اگھڻ" معنيٰ قبول پوڻ، تنھن مان "اگھيو" پر "اگھاٽو" بہ چئبو آهي. ساڳي ريت وڪڻڻ مان وڪيو ۽ وڪاٽو. ٿر ۾ اها "آٽو" پڇاڙي هن ريت ڪم آڻين ٿا:

۱. هي نئون ڳوٺ آڏاٽو آهي – يعني اڏيو آهي.
۲. هي ڳوٺ نئون ٻَڌاٽو آهي – يعني ٻڌو آهي.

٣. اسلام ڪوٽ ڦراٽو آهي- يعنيٰ ڦريو ويو آهي.
٥. ظرف : ٿَرَ جا هندو "ڇو" بدران ڇون "ڪيون".
٦. حرف جر : "هن مُجماني ڪي، هن ڪان، جو هو سڪرارو ٿيو هو" يعني هن مزماني ڪئي، هن لاءِ يا هن سبب تہ هو چڱو ڀلو ٿيو هو. "ڪان" حرف جر کي "لاءِ" جي معنيٰ ۾ ڪم آڻين ٿا. "پر" بدران پڻ ڇوندا آهن.
٧. حرف جملو: "پڻ" لفظ کي ڦيرائي "پَڻ" چوندا آهن (٨).
جمع ٺاهڻ لاءِ : جن سنڌي معياري اسمن جي پڇاڙي ۾ "ن" آواز آهي، ان کي بدلائي "اين" ڪري ڇڏيندا آهن، مثلاً: "پٿن" بدران "پٿين" چون . "پٿن ۾ هلڻ مشڪل آهي" بدران چون" پٿين ۾ هلڻ مشڪل آهي. "گهرن بدران "گهرين" چون. "گهرن ۾ ڪو ماڻهو ڪو نہ هو. بدران چون "گهرين ۾ ماڙهو ڪونہ هو".
"ڳٺن" بدران "ڳوٺين" چون. هت نہ صرف "ن" وينجن کي "اين" سر ۾ مٽائين ٿا، پر "ڳ" آواز بعد "ا" چوٿين سر کي "او" ٻگهي سر ۾ تبديل ڪيو وڃي ٿو:
"ڍڳن" بدران "ڍڳين" چون. "ڍڳن جو واپار چڱو آهي" بدران چون "ڍڳين جو واپار چڱو آهي" (٩).
٨. زور ڀرائيندڙ حرف: Particles of emphasis : ٿر جا ماڻهو خاص طور هندو لفظن جي معنيٰ کي زور ڀرائڻ لاءِ "ج" پڇاڙي ڪم آڻيندا آهن. مثلاً : "ارگو" معنيٰ اڳيرو. "ارگوج" معنيٰ اڃان اڳيرو. ڀيرومل جي خيال موجب هي گجراتيءَ جو اثر آهي، ڇاڪاڻ تہ گجراتيءَ ۾ "ايڪ" معنيٰ هڪ ۽ "ايڪج" معنيٰ هڪڙو ئي يا رڳو هڪ. (١٠)

سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري جي لفظن جي سنڌيءَ جي معياري محاوري جي لفظن سان ڀيٽ ڪجي ته ڪي آواز مٽيل معلوم ٿيندا. ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا:

معياري محاورو	ٿري محاورو	
ٿڌ	ٺَڍ	'ٿ' جي بجاءِ 'ٺ' ڪم آندي وئي. ۽ 'ڌ' جي بجاءِ 'ڍ' ڪم آندي وئي.
ٽِڪاڻو	ٺِڪاڻو	'ٽ' جي بجاءِ 'ٺ' ڪم آندي وئي.
اِتي	اِٿ	'ٿ' جي بجاءِ 'ٿ' ڪم آندي وئي.
ڪَنڀ	ڪنڌ	'ڀ' جي بجاءِ 'ڌ' ڪم آندو ويو آهي.
قاسِي	قاهي	'س' جي بجاءِ 'ه' ڪم آندي وئي آهي.
ساهه	ساس	'ه' جي جاءِ تي 'س' ڪم آندو ويو آهي.
ماهه	ماهه	
ماڻهو	ماڙهو	'ڻ' جي جاءِ تي 'ڙ' ڪم آندو ويو آهي.
منڊي	منڊري	'ڊ' جي بجاءِ 'ڊر' ڪم آندو ويو آهي.
ڏڍ	ڏڊر	'ڍ' جي بجاءِ 'ڊر' ڪم آندو ويو آهي.
ڪيٽ	ڪيٽر	'ٽ' جي بجاءِ 'ٽر' ڪم آندو ويو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري جو اثر پر وارن علائقن تي به پيو آهي. ٿر جا ماڻهو ڏڪار جي وقت اڪثر ڪري لاڙ ڏانهن رخ رکندا آهن. لاڙ ۾ براج ايراضي ۾ تيستائين رهندا آهن جيستائين ٿر ۾ وسڪارو ٿئي. ان عرصي دوران ٿر جا لوڪ گيت ۽ ڪلام پيا ڳائيندا ۽ پاڻ کي پيا وندرائيندا. لاڙ ۾ اهڙا ڪيترائي لوڪ گيت ٿري محاوري مان بدلجي لاڙي محاوري جو روپ اختيار ڪري ويا.

هڪ مثال ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ترتيب ڏنل ڪتاب "لوڪ گيت" ۾ "گولاڙو" جي عنوان سان ملي ٿو، ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو ته :ٿرين جي لڏ پلاڻ جو گهڻو اثر لاڙ ياڳي تي ٿيندو آهي، تنهنڪري هيءَ "گيت" "گولاڙو" لاڙ ۾ پڻ رائج ٿيو. شامل روايت لاڙ واري ياڳي مان ملي آهي. جا سنڌي ٻوليءَ ۾ آهي ان ۾ ڪيٰ لفظ ٿري محاوري ۾ آهن. غالباً هي گيت اصل ٿري محاوري ۾ چيل هو، جو پوءِ لاڙ ۾ سنڌي محاوريٰ ۾ رائج ٿيو. (١١)

لوڪ گيت گولاڙو هت ڏجي ٿو:

وراٺي:

گولاڙي جي گول پڪي، گولاڙو
ميوو پڇي تنهن جو موٺريو -- گولاڙو
مينهيون ٻچن تنهنجون ماٺڪيون – گولاڙو
ڏڻ ٻچي تنهنجي ڏونرين جو – گولاڙو
ٻئي چٺا پاڻ ٻيلهه چڙهون – گولاڙو
لڪ چڙهيو ٻئي تڪ ڪريان – گولاڙو
هي پير ته، منهنجي پرين جا – گولاڙو
هون ته ريٺو ناهيان رانجهن جو- گولاڙو
هي مولهيو منهنجي مٺي جو – گولاڙو
سال ٿيا تنهنجي سانگي نان – گولاڙو
او الله آٺي احمد نان – گولاڙو

لوڪ گيت، لوڪ ڪهاڻيون، ڳيچ، ڳاهن سان ڳالهيون وغيره تي مشتمل لوڪ ادب ڊاڪٽر بلوچ گڏ ڪري لوڪ ادب رٿا هيٺ اٽڪل چاليهن جلدن ۾ شايع ڪرايو آهي. هن ادبي ذخيري ۾ ٿر جو

ڪيترو ئي مواد شامل ڪيو ويو آهي. تہ مان مليل هن ادبي خزاني تي هڪ نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ گهڻو تڻو مواد ڍاٽڪيءَ ۾ آهي. جڏهن تہ سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري ۾ ڪافي مواد جمع ڪيو ويو آهي تن جو ٿورو ڪجهہ تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

١. ڍاٽيڙو: ڍاٽيڙو ٿرپارڪر جو لوڪ گيت آهي جو عام طرح ڏنار مال چاريندي پٽن ۽ ڏهرن ۾ ڳائيندا وتندا آهن. هن گيت جي مستقل وراڻي "هيلو ڪو وري آءُ" آهي. پر بعضي "منج ڪو منجيو" (ڪو سنيهو موڪل) جي وراڻيءَ سان بہ هيءُ گيت آلاپيندا آهن. ڍاٽيڙي جي ٻي روايت وري جدا وراڻيءَ سان ملي آهي مثلاً:

تہ جا تاريلا، اجان پئي جيان

ڍاٽيڙي جون مليل ٻئي روايتون هت پيش ڪجن ٿيون:

(١)

ساروتان سيارو مون گنديءَ ۾ گذاريو
رليءَ جي رولاڪي، ماريو ڙي ڍاٽيڙا
هيلوڪو وري آءُ ....

ٻيون تان پاٽياريون، پاٽي ٿيون پرين
هڪڙي پاٽياري ڳوڙها ڳاڙي ڙي ڍاٽيڙا
هيلو ڪو وري آءُ ....

پٽ جي پاٽياري، ڍٽ جو ڍاٽيڙو
السٽي انگڙو وريو، ڙي ڍاٽيڙا
هيلو ڪو وري آءُ ....

سايون تان ڪانچون آءُ سنڌين جون ڪانيان
مون ڪي ڪتيلو گوڏير وٽيو ڙي ڍاٽيڙا

هيلو ڪو وري آءُ ....

ڳاڙهيون تان ڪنون آءُ سنڌين جون ڪانيان
مون ڪي واريءَ جو وچاٽو وٽيو، ڙي ڏاتيڙا

هيلو ڪو وري آءُ ....

بگو تان ڏڳو، سو وڏيرن سندو
هوڙي منجهہ مرندو ڏسان ، ڙي ڏاتيڙا

هيلو ڪو وري آءُ ....

(٢)

وراڻي:

تر جا تاريلا! اجان پئي جيان

ڪارو جو ڪنواڻ، پتل جو پاڪڙو
سنهڙا ڪبوتر اجان پئي جيان

تر جا تاريلا، اجان پئي جيان

تان جون تڙيون، گجن جون گاديليون
ڏٺ جا ڏاتيِ،اجان پئي جيان

تر جا تاريلا، اجان پئي جيان

تر جون ٻنيون، مون ڪڏهن ڪونہ ڏٺيون
تماشا آريسر! اجان پئي جيان

تر جا تاريلا ! اجان پئي جيان

٢. هاسل: تر مان مليل هڪ لوڪ گيت ”هاسل“ جي روايت سنڌي ٻوليءَ جي معياري محاوري ۾ آهي، پر ڪي مصراعون ٿري محاوري (ڍاٽڪي) ۾ آهن. ڍاٽڪي محاوري جو سنڌي ٻوليءَ تي اثر جو هڪ اهڃاڻ طور سمجهڻ گهرجي. ”هاسل“ گيت جو پس منظر

هن ريت بيان ڪيو ويجي ٿو تہ تعلقي ڇاڇري ۾ پريلو ڳوٺ ۾ هاسل
نالي عورت رهندي هئي جنهن جي ڪنهن شخص سان محبت ٿي
وئي. هو ڪنهن ٻئي واري ڳوٺ جو رهاڪو هو، سو ڇنڇر ڏينهن
پنهنجي ڳوٺ هليو ويندو هو. هاسل کي اهي جدائي وارا ڏينهن
گهارڻ ڏکيا لڳندا هئا. هوءَ انهن ڏينهن تي پنهنجي دوست جي
وڇوڙي ۽ انتظار ۾ ورلاپ ڪندي هئي جي آخرڪار گيت جي
صورت ۾ مشهور ٿيا. هاسل لوڪ گيت جو متن هت پيش ڪجي ٿو:
وراڻي :

منهنجا مٺا جاني، اڄان ٿي جيئان ڙي
ور ڏي تون وراڻي ڪري ڙي
منهنجا جوان جاني اڄان ٿي جيئان ڙي
منهنجا مٺا جاني، اڄان ٿي جيئان ڙي

ڪارو تان پٽڪو ڇورا، ڇوٽڪيون ڇڳون
ڇڳي ري ڇيڙ ٿئي منان ڪو ماري ڙي
منهنجا مٺا جاني، اڄان ٿي جيئان ڙي

تاهجا اڇا تان ڏند جاني مانهنجي هئين بندڙي
بندان ري بيچوڙي مان ڪو ماري ڙي
منهنجا مٺا جاني، اڄان ٿي جيئان ڙي

تاهجي لاکي تان لوڏ آءُ سون ۾ سجاڻان
اتي لوڏ ري ڪوڏ منان ڪو ماري ڙي
منهنجا مٺا جاني، اڄان ٿي جيئان ڙي

مٺي کي ڏني اڄ ٻيو ڏينهن ٿيو ڙي
مون لاءِ ڇڻ ورهيہ جو وڇوڙو پيو ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

پري کان ويئبل آءُ پرين تي ڏسان
گهوڙا آءُ گهر ۾ تي جلان ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

اهو ڏينهن نياڳو شل موتي مرَ اچي
چنچر تو وچوڙا وجهي ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

مارو ڙي ورساڙو هون سکتي رهي
قڪا مارڻ کيتر ئي تون آئي ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

ستين تان ڏينهن تون گامڙلي تو جائين
مانهنجي چولي ري چينتلڙي لائي ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

ڦوڳان مين ڦر تي مين تنان پئي ساريو
سچو ڏينهن روئي روئي لڙڪ پئي هاريان ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

ڪالهه تان سڄو ڏينهن مين پيلوڙا چونديا
جوئي جوئي ناهوڪا مني ري لائي ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

جاني لاءِ چوتري ۽ ڪنلڙي وچائي
آڏي رو اتيو هُون پيڙي ئي سوئان ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

پيون تان سرتيون اڄ سيئي سرهيون

تاهجي "هاسل" تان ويڳاڻي وتي ڙي
منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

٣. ڪاڳڙو: محمد عثمان ڏيپلائي صاحب جي گڏ ڪيل ٿر جي گيتن ۾ ڪي گيت سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري جا بهترين مثال آهن. "هڪ لوڪ گيت "ڪاڳڙو" پيش ڪجي ٿو، جنهن جي ٻوليءَ مان نج ٿر جو هڳاءُ ايندو:

ڪوني مٿي ڪاڳڙو، لنيو ڏي لاڻنين
پيچي پاڙي وارئين، مام، ڪاڳ ڪڄاڙو چوءِ
ڙي ٻڙا ڪاڳڙا تون اڏامي وڃ
آءُ ويني وس گهران پنهنجي وڳر تہ شال وران
اڇي ميڙي اوجلي جنهن ۾ لڳي ٿڏو واءُ
ڪتيان ويني چونئن ۾، آيم موپي ياءُ
ڙي ٻڙا ڪاڳڙا تون اڏامي وڃ
ماڪيءَ مني مصري، منو ماءُ وياءُ
مني پرڏيهہ سوڪڙي، منو موپي ياءُ
ڙي ٻڙا ڪاڳڙا، تون اڏامي وڃ
ماءُ تہ مون ڪي موڪليو وٿيءَ ۾ آمون
آمون ڪاڌم بيت ۾، روٺيءَ جي نشاني
ڙي ٻڙا ڪاڳڙا، تون اڏامي وڃ
آڇو آ بيچڻ چانپ سين، مڪو منهنجي ماءُ
مرڪي ڪنديس مٿي تي، اوچتيئن ڪوڏ منجهاءُ
ڙي ٻڙا ڪاڳڙا، تون اڏامي وڃ (١٢).

٤ . لاڏيلو: ڳيچن جي حوالي سان رائچند لکي ٿو تہ ٿر ۾ هندو ءِ

مسلمان رهن ٿا، جن جون جدا جدا ذاتيون آهن ۽ اهي ٿر جي جدا جدا پاڙن ۾ رهن ٿا. جدا جدا رهائش جي ڪري جيئن ٻوليءَ ۽ پهرڻ ويس ۾ ٿورو گهڻو تفاوت آهي، تيئن جيڪي ڳيچ مڱڻي ۽ شاديءَ وقت ڳايا وڃن ٿا تن ۾ به مضمون جي سٽاءَ، ٻولي ۽ ڳالهائڻ جي نموني وغيره ۾ به تفاوت آهي. هندن ۽ مسلمانن جي گيتن ۾ گهڻو تفاوت آهي. هندن جي گيتن ۾ ڍاٽڪي ۽ مارواڙي ٻولي ڪم آندل آهي، جڏهن ته مسلمانن جي ڳيچن ۾ سنڌي ٻولي ڪم آندل آهي (١٣). رائچند صاحب جي گڏ ڪيل ڳيچن، جهڙوڪ ڪوئل، لاڏيلو، مور ڪٽورو، نيپوجهر ۽ ڦوٽاڻو وغيره ۾ صرف هڪ ڳيچ "لاڏيلو" سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري ۾ آهي ٻيا سڀ ڍاٽڪي ۽ مارواڙي ۾ آهن. هت لاڏيلو نموني طور درج ڪجي ٿو:

ساٿي سَر جو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال
پورل ياءُ جو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال
پرتاب ياءُ جو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال

ويندو گهڙائي لاڏو سون جو
ويندو گهڙائي پرتاب سون جو

سون سان سنڙو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال

ٻولي گهڙائي لاڏو سون جي
ٻولي گهڙائي پرتاب سون جي

سون سان سنڙو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال

دوهري گهڙائي لاڏو سون جي
دوهري گهڙائي پرتاب سون جي

سون سان سنڙو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال

حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي لافاني ڪلام ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري جا ڪيترائي اهڃاڻ ملن ٿا. لطيف سائين ڪڇ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات کان موٽندي ٿر مان بہ ٿيندو آيو هو. ٿر جي ماروئڙن جي مسڪين حال توڙي مال کان واقف ٿي آيو هو. نہ رڳو ڪيئي ٿري اکر اتان جهڙي رساليءَ ۾ ڪم آندائين، پر ڪيترائي ٿري پهاڪا ۽ اصطلاح بہ پنهنجي ڪلام ۾ شامل ڪيا اٿائين. جهڙوڪ ٿري ماڻهو هڪ ٻئي کي ڪيڪارڻ مهل "خيرڪين" چوندا آهن، شاهہ صاحب چيو آهي:

"ڪمندڙن خير ڪين، چوندڙن چڱا نہ ٿيا"

اهڙي طرح ٿر ۾ "نڪو اير نہ ٻير" چوڻي عام آهي، اها چوڻي بہ سر مارئي جي هن شعر ۾ آهي:

نڪو اير نہ ٻير، نڪو اوٺي آئيو،
مون وٽ آيو ڪونہ ڪو، ڀائران ڀري ٻير
ڪتابتون ڪير، آئي ڏيندم ان جون.

سر مارئي جا ڪردار، مارئي، عمر، ڪيت وغيره ٿر سان تعلق رکن ٿا. ساري سُر ۾ ٿر جي ماروئڙن جي رهڻي ڪهڻي ۽ رسم رواج جو ڀرپور ذڪر ڪيل آهي. اهڙي پس منظر واري ڪلام ۾ ٿري لفظن جو ڪيترو ذخيرو ملڻ، ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهہ نہ آهي. سر مارئي توڙي سر سارنگ ۾ ڪيترائي ٿري محاوري جا لفظ ملن ٿا، جن ۾ ٿر جي جاين، ڀٽن، ڏهرن، کوهن، گاهن، ڪاڇن، ويس وڳن جا نالا شامل آهن. هت شاهہ لطيف جي ڪلام جون چند سٽون خدمت ۾ پيش ڪجن ٿيون:

منهنجو هينئڙو سنگهارن ساري

هوءَ جي ويجها رهن وس کي

مران شال ملير ۾ گولن سان گذاري

آءٌ تہ اکين اگهان، جي پائر ڏنءِ پير

آئون جيئندي ڪيئن؟ جُہ ان تر وجي ٽاٽا ڪيا

تر تر اندر تاڪ، عمر! مارو ئڙن جا
لاتائون لطيف چئي متان لوئيءَ لاڪ.

تر تر اندر تانءُ، ونهين ويڙهيچن جو

سهسين سيا ڪنجري، لوئي ليڙ ٽيام
اباڻين جي آسري ڪتي ڪانہ ڪيام
جا ڏٿ ڏڪيام، تنهن جو پرور پن رهائين.

ور سي وطن چائيون، صحرا ستر جن
گولاڙا ۽ گگريون اوچڻ اباڻن
ويڙهيا ڳهمن وليين جهانگي منجهہ جهنگن
مونکي مارو ئڙن، سيج ڳٽائي سيج ۾

ڪارا ڪيڙ ڏيه ۾، ٻيا واريءَ منجهہ وٽاڻ

منهنجو تور تلين ۾، چيها ٿو چاري
ڏاتي ڍت ڌاري، آهم اٽي مينهڙي

لوئي ۾ لائون، مون مارن سين لڏيون
ڪاڄ ڪٽيرين سفَرو، سگّر ۽ سائون
سا ڪيئن ڪائي ڪارڪون، جنهن ڪي ڏونرا
ڏاج ڏنائون
مانڌاٺو ۽ مڪٽي، قوَت جنهن جو سائون

هن سٽن مان معلوم ٿيندو ته لطيف سائين ڪيترائي ٿري لفظن جا موتي چونڊي پنهنجي ڪلام کي سينگاريو آهي جهڙوڪ:

گولا، گولاڙا، گگريون، پائر، ٽاٽا،
لوئي، لاڪ، ويڙهيچا، سيبا، ڪتي،
ڍت، ڪارا ڪپڙ، وٿاڻ، تليون، چيها،
اُٺي، مارو، ڪٽيري، ڪٽيرو، سگّر، سائون،
ڏونرا، ڪه، مانڌاٺو، مڪٽي، ڏت، لُلر، لنب،
آراڙي، ڦوگ، ڪاٺونبا، پپون وغيره.

هي سمورا لفظ ۽ ٻيا ٿري لفظ گڏ ڪري هن ڪتاب ۾ ضميمي طور شامل ڪيا ويا آهن. (ڏسجي ضميمو الف).

سنڌي ٻوليءَ جو ٿري محاورو، هڪ سنڌي ناٽڪ ”بدنصيب ٿري“ ۾ بخوبي استعمال ڪيو ويو آهي. جناب محمد اسماعيل عرساڻي جي تحرير ڪيل هن ڊرامي جو هڪ مکيه ڪردار چنيسر نالي ٿر مان آيل هڪ مسڪين، ڏڪار جو ماريل ڳوٺاڻو آهي، جيڪو

سچي ڊرامي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري ۾ ڳالهايو ويو آهي. جڏهن ته ٻيا ڪردار ميرپور خاص شهر جا سيٺ ۽ نوڪر وغيره معياري سنڌي ڳالهائين ٿا. چنيسر جي واتان چوايل هن ڊرامي جا ڪجهه مڪالما هن ريت آهن:

١. نه ، ڙي سيٺ، چوري مونجي ڪتي جو به وڙ نانهه، اسان مارو ماڙو پرائي شئي کان پڇ پري وو ! اي ڪم آن سنڌين جو

٢. او هتان نه ڊري پوندين تر کي ته ڏوهه بارهان پٽون اڪري، اربابن واريءَ ترائيءَ مٿان، اوڊائي مٿان، ڇڇ مٿان، چپٽهار مٿان اُڪري هترائي واري سن مٿي او اوپرنڊينءَ پٽ مٿي چونرڙا نظر ايندءِ. او اُتي ڇيلڙا وينو وينڙا ڏينهڙا گهاريون.

٣. پائي شُحر آهي سيٺ وٽ پيو چندڻ ٿو ڏسجي. مال مٿي پورهيو ڪري ڳويون به مٿاريون ڪيون آم، پوءِ به سيٺ ذري ذري ڪري ٿو ڏمر، چوي ته تون آهين صفا چٽ بيوقوف، اسين لسيءَ لپ جي سوهنج تي اٽڪيا پيا آهيون نه ته، پاڙي وارا پاٽيءَ ڪاڻ گهٽيئي پيا پڪارين، اسين مارو ماڙهو، تڙين مٿان پاٽي پيرڻ جا مهندئي ملوڪ آهيون.

ٿر جو صحرا ضلعي ٿر، ضلعي سانگهڙ، ضلعي خيرپور ۽ ضلعي سکر کان علاوه راجستان جي ڪجهه علائقن تي مشتمل آهي. سموري ٿر ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ٿري محاورو ۽ ڍاٽڪي محاورو عام رواج ۾ آهن. سنڌ واري علائقي ۾ سنڌي ٻولي وڌيڪ اثرائتي نموني موجود آهي، جڏهن ته راجستان واري حصي ۾ مارواڙي ٻولي وڌيڪ اثرائتي آهي. ٿر جي سنڌ واري حصي ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ٿري محاورو رابطي واري ٻوليءَ جي حيثيت اختيار

ڪري چڪو آهي، سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري جي اهميت جي پيش نظر لساني جاگرافي جي جديد اصولن تحت وڏيڪ کوجنا ڪرڻ جي بيحد ضرورت آهي، ڪيترن عالمن هن محاوري کي الڳ طور هڪ محاورو ڄاتو (Identify) ئي نہ آهي. ڀيرومل ۽ ڙائچند درست بيان ڪيو آهي پر گريئرسنؔ ۽ داد محمد بروهيءَ ”ٿري“ نالي سان جيڪو محاورو پيش ڪيو آهي، سو ڍاٽڪي محاورو الڳ حيثيت رکي ٿو.

گريئرسن ٿاريلي محاوري نالي سان ٻہ نمونا (Specimen) ڏنا آهن. هڪ ضلعي ٿرپارڪر مان ٻيو جيسلمير مان، ٻئي ڍاٽڪي محاورا آهن، جڏهن تہ ٿر جي سنڌي ٻوليءَ جو ڪوبہ نمونو (Specimen) ڪونہ ڏنو آهي. ڊاڪٽر داد محمد بروهيءَ بہ ٿري محاوري جي سري هيٺ گهڻو تڻو ڍاٽڪيءَ جو احوالُ ڏنو آهي. حالانڪہ پاڻ صفحي نمبر ٢۴ تي ڏنل مثالن ۾ هيٺين ريت بہ ٻہ اکر استعمال ڪيا آهن:

موجو / ماڻرو، تونجو/تاڻرو، ڪئينجو / ڪيئڻرو (١۵).

ان مان صاف سمجهڻ گهرجي ها تہ موجو، تونجو، ڪئنجو لفظ سنڌي محاوري جا آهن، جڏهن تہ ماڻرو، تاڻرو ۽ ڪيئڻرو لفظ ڍاٽڪي محاوري جا آهن. ٿر ۾ سنڌي ٻوليءَ جو محاورو ۽ ڍاٽڪي محاورو بہ الڳ الڳ محاورا موجود آهن. اهڙو احساس غالباً ڊاڪٽر داد محمد کي ڪونہ ٿيو.

سنڌ جي سرحد پار، سنڌ سان لاڳو راجستاني علائقن ۾ مارواڙي ٻوليءَ سان گڏوگڏ سنڌي ٻوليءَ جو ٿري محاورو بہ رائج آهي.

گريئرسن جو چوڻ آهي تہ جيسلمير جي ٿاريلي محاوري تي سنڌي ٻوليءَ جو وڏيڪ اثر آهي. نسبتاً ٿرپارڪر جي ٿاريلي محاوري جي. (١٦). ان مان سمجهجي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري جا ڪافي اثرات سرحد پار وارن راجستاني علائقن ۾ بہ موجود آهن. هنن علائقن جو لساني جائزو/ سروي ڪرڻ موجوده دور ۾ نهايت مشڪل آهي، تنهنڪري اتي سنڌي ٻوليءَ جي اثرات جو صحيح صحيح اوک ڊوک ڪرڻ بہ ايترو ئي مشڪل آهي. اهوئي سبب آهي جنهن ڪري پنهنجي هن اڀياس جو دائرو صرف سنڌ تائين محدود ڪيو ويو آهي.

حوالا

١. پيرومل مهرچند آڏواڻي، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، ١٩٥٦، ص - ٩١

٢. ڊاڪٽر غلام علي الانا، ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“. ١٩٨٣، ص -٩

٣. داد محمد خادم بروهي، ”سبي خطي ۾ سنڌي زبانِ جي محاورن جو لساني جائزو،“ پي ايچ ڊي ٿيسز، ١٩٩٠، ص- ٢٢٠ کان ٢٣٢

٤. پيرومل مهرچند آڏواڻي ”سنڌي ٻولي جي تاريخ،“ ١٩٥٦، ص -١٤٠

٥. رائچند هريجن، ”تاريخ ريگستان“ ڀاڱو ٻيو ١٩٧٥، ص -٥٢٦

٦. پيرومل مهرچند آڏواڻي، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، ص- ١٤٣

٧. ايضاً، ص -١٤٦

٨. رائچند هريجن، ”تاريخ ريگستان“ ڀاڱو ٻيو، ص-١٤٠

٩. پيروم مهر چند آڏواڻي، ”سنڌي ٻولي جي تاريخ“، ص-١٤٣

١٠. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ’لوڪ گيت“، ١٩٦٥، ص -٣٠١

١١. محمد عثمان ڏيپلائي، ”سه ماهي مهراڻ“ ١/ ١٩٥٦، ص-٣٢

١٢. رائچند هريجن، ”تاريخ ريگستان“ ٻيو ڀاڱو، ١٩٧٥، ص-٢٩

١٣. Greson, G.A. Linguistic Survey of India ,Vol.III Part I, P. 145

١٤. داد محمد خادم بروهي، ”سبي خطي جي سنڌي محاورن جو لساني جائزو“ پي ايچ ڊي ٿيسز. ١٩٩٠، ص-٢٤٠

١٥. Greson G.A Linguistic Survey of India Vol. VIII Part I- P.143

باب ٽيون

ڍاٽڪي محاورو

ڍاٽڪي يعني ڍٽ جي ٻولي، ٿر جو هڪ اهم محاورو آهي، جيڪو سموري ٿر ۾ مستعمل آهي. ”ڍٽ“ راجستاني ٻولين جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي رڻ پٽ، صحرا، يا ريگستان. هن محاوري جي باري ۾ ننڍي ڪنڊ جو نامور ماهر لسانيات سرجارج ابراهم گريئرسن پنهنجي مشهور ۽ معروف ڪتاب ”لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا“ جي جلد ائين ۾ لکي ٿو:

ٿاريلي نانءُ آهي سنڌي ٻوليءَ جي ان روپ جو جيڪو ٿر جي ريگستان ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. ”ٿر“ سنڌ جي اوير پاسي واري سرحد تي هڪ رڻ پٽ آهي، جيڪو سنڌ کي راجپوتانا جي رياست مارواڙ کان ڌار ڪري ٿو. هن محاوري کي ”ترِيچي“ بہ چيو ويندو آهي. مارواڙ ۾ رڻ پٽ کي ”ڍٽ“ سڏيو ويندو آهي. اتان جي محاوري کي ”ڍاٽڪي“. بهرحال جنهن بہ نانءُ سان هي محاورو سڏجي ٿو، آهي سنڌي ۽ مارواڙي ٻوليءَ جو گاڏڙ ساڏڙ محاورو. مختلف هنڌن تي ٿورو ٿورو فرق اٿس جنهن جو سبب ٻنهي مان ڪنهن هڪ ٻوليءَ جو وڌيڪ اثر هجڻ آهي. (١)

سنڌي ٻوليءَ جي ماهر پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جي راءِ موجب ”نڪر (راجپوت)، ڪراڙ (واڻيا) مينگهواڙ، ڀيل وغيره اصل راجپوتانا ۽ گجرات طرف کان آيا آهن. ٿر کي ڪڇ ، راجپوتانا جو ڀاڱو (مارواڙ ۽ جيسلمير) ۽ ننگرپارڪر کي پالڻپور رياست (گجرات

جو طرف) ويجها آهن. ٿر جي ڪيترن ماڻهن جي انهن سيني هنڌن جي رهاڪن سان لهه وچڙ گهڻي آهي. انهن سببن ڪري، سنڌي، راجستاني ۽ گجراتي ٻولين جي ميلاپ منجهان ٿر ۾ هڪ ٻنهه ٽئين قسم جي ٻولي نهي پئي آهي جا ”ڍاٽڪي“ يعني ڍٽ يا ٿر جي ٻولي سڏجي ٿي. اها ڳاڌڙ ٻولي راجستاني ٻولين جي دفعي ۾ ليکجي ٿي .... ڍاٽڪي ٻولي گجراتيءَ کي گهڻو ويجهي آهي. (٢)

ٿر جي باري ۾ رائچند هريجن صاحب جي راءِ معتبر سمجهي ويندي آهي. هو صاحب پنهنجي ڪتاب ”تاريخ ريگستان“ ۾ ”ڍاٽڪي“ جي باري ۾ لکي ٿو: ”سيئي ٿري ماڻهو ڪو ڍاٽڪي ٻولي ڪونه ڳالهائيندا آهن. لهاڻن کان سواءِ باقي ٻيون سڀ هندو ذاتيون ڍاٽڪي ٻولي ڳالهائينديون آهن. مسلمان ۽ لهاڻا سنڌي ٻولي ڳالهائيندا آهن ته به ڍاٽڪي ٻولي ڳالهائي ۽ سمجهي سگهندا آهن.... ڍاٽڪي ٻوليءَ ۾ به ٿر جي جدا جدا ڀاڱن جي رهاڪن جي وچ ۾ لفظن جو ڪجهه نه ڪجهه تفاوت ضرور آهي. چوندا آهن ته ”بارهين ڪوهين ٻولي ٻي“... ڍاٽ جا گهڻا رهاڪو اصل مارواڙ کان آيل آهن، تنهنڪري اتي مارواڙي ٻوليءَ جو اثر آهي. مهراڻو ناري کي ويجهو آهي، تنهنڪري اتي سنڌي ٻوليءَ جو اثر وڌيڪ آهي. ڍاٽڪي درحقيقت ڪا خاص زبان ڪانهي، پر مارواڙي، گجراتي، ڪڇي ۽ سنڌي وغيره ٻولين جي ڳاڌڙ صورت جي ٺهيل آهي. (٣)

پيٽر گرينگر ۽ نيٽا گرينگر سنڌ جي ٻولين جو ابتدائي جائزو (A Prelimnary survey of Languages of Sindh) ورتو آهي، جنهن ۾ هنن ٻين ٻولين ۽ محاورن سان گڏ ڍاٽڪي محاوري جي ٻن نمونن (١) ٿري ۽ (٢) راجستاني سميت، جو پاڻ ۾ تعلق جو اڀياس ڪيو

آهي. هنن لکيو آهي:

”جيڪڏهن ڍاٽڪي محاورو مارواڙي ٻولي ۽ سنڌي ٻوليءَ جو گڏ وچڙ روپ آهي، جيئن گريئرسن جو بہ خيال آهي، اسين بہ هن نتيجي تي پهتا آهيون تہ ڍاٽڪي محاورو سنڌي ٻوليءَ جي ڀيٽ ۾ مارواڙي ٻوليءَ کي گهڻو ئي قريب آهي. ڍاٽڪي محاورو انهن ٺيٺ مارواڙي محاورن جي ڪافي قريب آهي جن کي اسان پنهنجي مطالعي دوران استعمال ڪيو آهي. ڍاٽڪي جي محاورن کي ڌار ڌار محاورا تصور ڪيو وڃي يا ڪين مڪمل ٻوليءَ جو درجو ڏنو وڃي، اهڙي فيصلي ڪرڻ لاءِ اسان کي تفصيلي ۽ باقاعدي مطالعي جي ضرورت پوندي (۴).

پيٽر ۽ نيتا جي پيش ڪيل نتيجن ۾ ڏيکاريل آهي تہ معياري سنڌي ٻولي ۽ ٿري ڍاٽڪي محاوري جي وچ ۾ سٺ سيڪڙو لفظن جي هڪجهڙائي موجود آهي. جڏهن تہ سنڌي ٻوليءَ ۽ راجستاني ڍاٽڪي محاوري جي وچ ۾ اوڻهٺ سيڪڙو لفظن جي هڪجهڙائي موجود آهي. ساڳئي وقت مارواڙي محاورن ۽ ٿري ڍاٽڪي محاوري ۾ ٽياسي سيڪڙو هڪجهڙائي موجود آهي ۽ مارواڙي محاورن ۽ راجستاني ڍاٽڪي محاوري ۾ اسي سيڪڙو هڪجهڙائي موجود آهي. هن نتيجي جي آڌار تي پيٽر ۽ نيتا اهو چوڻ ۾ حق بجانب آهن تہ ڍاٽڪي محاورا سنڌي ٻوليءَ جي ڀيٽ ۾ مارواڙي ٻوليءَ جي وڌيڪ قريب آهن. (۵)

سنڌي ٻوليءَ جي معياري محاوري ۽ ڍاٽڪي محاوري ۾ جيڪي خاص خاص صوتي ۽ صوتياتي (Phonetic and phonological) فرق آهن تن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

پري بدران ڍاٽڪيءَ ۾ چون ”اگھو“ ۽ اگھو تي معنيٰ پري ٿي. عام طري ۾ ”ھاڻو“ بدران ”ھوئي“، ” آھي“ بدران ”آھي“، ”ھو“ بدران ”ھتو“ چون.

نون غني جو آواز ڪن لفظن ۾ ڪونہ ڪن. ”تنھنجو“ بدران ”توھجو“، منھنجو بدران ”مھجو“ چون.

اسم خاص جي پنيان ”يو“ پيچاڙي ڳنڍي اسم تصغير ڪندا آھن. خاص ڪري نالن پنيان آئين ڪن. ”ھيرو“ بدران ”ھيريو“، ”رامو“ بدران ”راميو“. مسلمان نالن پنيان بہ ائين ڪندا آھن، ”احمد“ بدران ”احمديو“، ”سومار“ بدران ”سوماريو“، ”نُورو“ بدران ”نورِيو“ چون. مون، آءٌ، پاڻ بدران، مين، ھون، آپ چون. ”مون ڪتاب پڙھيو ھو“ بدران چون ”مين ڪتاب پڙھيو ھتو“.

آءٌ ڪونہ ويندس ”بدران چون ”ھون ڪونھي جائون.“ آءٌ پاڻ ويو ھوس“ بدران چون ”ھُون آپ گيو ھَئو“، ”پَڻ“ لفظ حرف جملو ڪري ڪم آڻين. آءٌ آيو ھوس، پر تون ڪونہ ھئين بدران چَون ”ھون آيو ھتو پڻ تون ھتو ئي ڪونھي.“

مارجي ويو، وڍجي ويو، ڦرجي ويو بدران چون ماراڻو، وڍاڻو، ڦراڻو وغيره. ڍاٽڪي ۾ سنڌي اکرن جي ڀيٽ ڪري ڏسجي تہ اکر ھن ريت آھن:

سنڌي	ڍاٽڪي
ھُتي	اُت، اُتڪڻ
ھوس	ھَتو
ھيڏانھن	ايڻ
ڪيڏانھن	ڪيڻ
پوئِتي	پَچھَو

ڪي لفظ جي ڍاٽڪيءَ ۾ گهٽو ڪم اچن ٿا، جيئن تہ آپارڻ = همتائڻ، آهار = کاڌو، انچو = گهٽو ، آجڪو = گذران، اتيسار= گهٽو، اوپالو = ڏوراپو، اوجهڙ = رستي کان سواءِ، ڦدولي = اجائي ڳالهہ، آٿاٿو =آچار، اپٽيو = وائريو، ڪڙڇي =ڪٽڇي، جاڪيو = روڪيو، ٿوڙهو = ٿورو، اورڪيو = سچاتو، ٿگايو = اچلايو، پگ =پير، ٻائڙي = عورت، لُگائي =زال، ڏونگهري = بصر، اب گهڙي = يڪدم، اپوئاريو = ڪم ۾ رڌل، هاڏو =ڪانءُ، آپوهيو =اڌ پڪل، اک ريل =پڪل، آرساٿو =سُستي، سوري = سرڻ، چس = مزو، هاسيڪار = اڳو پوءِ، چِڙڪلي =جهرڪي، سساڏو =لذت وارو.

ڍاٽڪي ۾ زور پرائيندڙ حرف يعني (Particle of Emphasis) بہ موجود آهن انهن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

(١) پَرهو – پَرتي		پَرهيڪو – اجان پرتي
(٢) نيڙو – ويجهو		نيڙڪو – اجان ويجهو
(٣) چيڪو – تڪڙو		چيڪيرو – اجان وڌيڪ تڪڙو
(۴) موٽو – وڏو		موٽيرو – اجان وڏو
(۵) ارهيو – اورتي		ارهيڪو – اجان اورتي يا گهٽو اورتي. (٦)

ڍاٽڪي ۾ ڳڻڻ جا انگ هن ريت آهن:

هيڪ، ٻہ، ٽن، چار، پنچ، چهہ، سَت، آٺ، نوءُ، ڏس ، اگياري، ٻَارهي، تيرهي، چئوڏي، پَنرهي، سورهي، سَترهي، اڍارهي، اُگٽيس ۽ ٻيس وغيره.

رائچند جي خيال ۾ هي انگ نج پراڪرت لفظ آهن۽ هوبهو ڪم اچن ٿا. رائچند هريجن ڍاٽڪي ۽ سنسڪرت جا ڪي هوبهو

يعني تتسم لفظ ڳوليهي ڪڍيا آهن ۽ ڪي ٿوري مٽ سٽ سان يعني تدڀو بہ ٻڌايا آهن، سي هن ريت آهن:

مانس: نج سنسڪرت لفظ آهي جو گوشت جي بدران هوبهو ڪم اچي ٿو.

سگھرو: شاديءَ بعد چون هاٿي سِگھرو ٿيو آهي، س = چڱو، گھرو = گھر وارو.

ڌان: سنسڪرت لفظ ڌانيہ، ڍاٽڪي ۾ اناج کي ڌان چون.

سڌان: س – چڱو، ڌان – اناج، چڱو اناج. ڪٽڪ ۽ چانورن کي ٿري سڌان چون جو ٻاجهري ۽ جوئر وغيره کان چڱو اناج آهي، اهو بہ نج سنسڪرت لفظ آهي.

ڪوي: شاعر کي ڍاٽڪي ۾ چون، اهو نج سنسڪرت لفظ آهي.

گوئينتر: سنسڪرت جو اصل لفظ "گوموتر" يعني ڳانءِ جو مٽ، جو ڍاٽڪي ۾ ڦري ٿيو آهي گوئينتر،جو ٿر ۾ اجان چالو آهي.

جم: سنسڪرت ۾ موت جي ديوتا کي "يِم" چون جنهن جو اُچار ٿري ڪن "جَم"، جم معنيٰ طاقت وارو، زور آور. عام طرح چوندا آهن "آپ سين ڏاڍو جم برابر".

ٿان: سنسڪرت لفظ ستان، سنڌي ۾ آستان معنيٰ جاءِ، ڍاٽڪيءَ ۾ آستان ۽ ٿان چون. هي ستين جو آستان آهي "اِي سِتيان رو آستان آهي". هي ٻاٻو جو ٿان آهي ڍاٽڪي ۾ چون "اِي ٻاٻو رو ٿان آهي".

لــلاڙ : سنسڪرت لفظ للاٽ، سنڌي ۾ نرڙ / نراڙ، ڍاٽڪي ۾ چون للاڙ .

ماس: مهيني کي ماس چون جو نج سنسڪرت لفظ آهي ۽ هوبهو

ڪم اچي ٿو. مينهن کي وٺي ۾ مهينا ٿيا" ٿري چون مِيهہ وٺي نان ۾ ماس ٿيا.

آڳاس: "آڪاش" نج سنسڪرت لفظ آهي جنهن کي چون آڳاس يعني اڀ. "آڪاش ۾ تارا پيا ٽمڪن" کي ڍاٽڪيءَ ۾ چون "آڳاس ۾ تارا پيا ٽمڪين".

ڏيو: سنسڪرت لفظ ديو، ديوتا.

ٻهو: زال کي ٻهو چون.

سسهرو: سنڌيءَ ۾ سهرو.

ساسو: سنڌيءَ ۾ سَسُ.

ساسرو: سنڌي ۾ ساهرو.

اهي هندي ٻوليءَ جا لفظ آهن جي هوبهو ڪم اچن ٿا. ڍاٽڪي لفظن جي ذخيري کي گڏ ڪري هن ڪتاب ۾ ضميمو "الف" طور شامل ڪيو ويو آهي. تازو ئي ١٩٩١ع ۾ ڍاٽڪي کي لکڻ پڙهڻ لاءِ ٽي ڪتابڙا حيدرآباد ۾ "نئين بنيادين" نالي مسيحي مشنري اداري پاران ڇپايا ويا آهن:

(١) ڍاٽڪي اکر آن ڦوٽو

(٢) ڍاٽڪي پڙهو ! پهلڪو ڪتاب

(٣) اوهين سنڌي پڙهي ڍاٽڪي پڙهو

ڍاٽڪي الف بي ۾ هيٺين ريت ٣٣ اکر رکيا ويا آهن:

آ، ب ٻ پ ت ٽ ٿ ٺ ڀ، ج جهہ ڇ ڄ،

د ڏ ڌ ڊ ڍ، ر ڙ ڑ س ڦ، ڪ ک ڳ گهہ، ل م ن ڻ، و هہ .

مٿي ڏنل الف بي مان ڍاٽڪي لکڻ لاءِ عربي جا سمورا خاص آوازن وارا اکر، ث ، ح ، ذ، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف ۽ ق شامل نہ

ڪيا ويا جڏهن تہ سنڌيءَ جا ٻہ چوسنا آواز (Implosives) ڄ ۽ ڳ ٻہ شامل ڪيل ڪونهن ۽ نڪاوان آواز ڃ ۽ ڱ بہ ڍاٽڪي محاوري جي صوتياتي سرشتي ۾ نہ ڏنا ويا آهن. ڍاٽڪي ۾ (ش) جو گِسِٽو (Fricative) آواز ۾ بہ ناپيد آهي، جنهن جي بدران (س) ڪم آڻيندا آهن. ڍاٽڪيءَ جي هن الف بي ۾ فارسيءَ جا ٽئي اکر پِ، چ ۽ گ رکيا ويا آهن. هڪڙو مخصوص آواز ڍاٽڪيءَ جو رکيو ويو آهي سو آهي ڙ، جيڪو حقيقت ۾ (ر) جو وسرگ آواز آهي. ڍاٽڪي ۾ هر، ڪوڏار ۽ تارو (معني تالو) لفظن ۾ هيءُ آواز موجود آهي ڍاٽڪي ۾ ڪي سر (Vowel) بہ بدليل آهن:

لاڏو آيو اهي

مانهجو نان گلاب اهي

"اهي" ۾ آخري سر سنڌي ۾ نہ آهي. ڍاٽڪي ۾ هي سر ٽورو مٿيل آهي يعني تہ ڪجهہ نٽيو ڪري اچاريو ويندو آهي.

ڍاٽڪيءَ ۾ جملا آهن:

تِلوڪ اِسڪول جائي تو

سِيتا اِسڪول جائي تِي

هتي "تو" ۽ "تيِ" سنڌي جي "ٿو" ۽ "ٿي" جون بدليل صورتون آهن، سنڌي آوازن سان وسرگائيءَ ڪي حذف ڪيو ويو آهي يعني (ٿ) کي بدلائي (ت) ڪيو ويو آهي. ڍاٽڪي ۾ ڪيترا لفظ معياري سنڌي جا موجود آهن، ڍاٽڪي محاورو ۽ سنڌي ٻوليءَ جو سِٻنڌ تاريخي اعتبار کان ڪافي پراڻو ۽ پختو آهي. ٻنهيءَ جي صوتي، صوتياتي صرفي ۽ نحوي سرشتي ۾ هڪجهڙائي هئڻ کان علاوه ڪافي اثرات لفظي ذخيري تي بہ پيا آهن. ڍاٽڪي ۾ ڪي

هوبهو سنڌي لفظ بہ ملن ٿا ۽ ڪجهہ بدليل صورت ۾ بہ ملن ٿا،
جهڙوڪ :

سنڌي	ڍاٽڪي
ڄڃ	جانِ
ڏيگا	ڏگا
ڳانءِ، ڳئون	گا
ڳوڙي	ڪوڙي
پيرون	پيلو
مڱڻهار	مَنگٽيار

شاهہ جي رسالي ۾ ”سر ڍولا مارو“ جي عنوان سان ڍاٽڪي ڳاهن وارا بيت قلمبند ٿيل آهن جي غالباً پٺائي صاحب ٻڌا ۽ بعد پنهنجين ڪچهرين ۾ پاڻ پڙهيا ۽ پوءِ فقيرن لکي رسالي ۾ شامل ڪيا (٧). سر ڍولا مارو جو پهريون بيت هيءُ آهي :

اتر واءُ ڪِوندي، ڀهلي موسم ميه
ٻالاپڻ رو نيه، ڍولا جِم وِسارِيين

”جِم وساريين“ معنيٰ متان وسارين، ٻئي لاڙ جا لفظ آهن. اهڙا ٻيا ڪيترائي سنڌي لفظ هوبهو ڍاٽڪيءَ ۾ موجود آهن. ڍاٽڪي محاوري جا ٿوري تعداد ۾ لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا آهن، ان سلسلي ۾ پيرومل لکي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڍاٽڪي لفظ گهٽا ڪينهن جو ڍاٽڪي ڳالهائيندڙ سنڌ ۾ گهڻو تڙي پکڙجي نہ ويا آهن. عمر مارئي جي قصي مشهور هئڻ سبب سنڌي ۾ ”مارو“ لفظ عام ٿيو آهي جو ڍاٽڪيءَ جو لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس ”ٿري مالدار“ جي مال جي چاري سانگي ڪڏهن ڪٿي تہ ڪڏهن ڪٿي گذارين ٿا.

کود "مارئي" ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس "مارو لوڪن جي نياڻي". هڪ ٻيو لفظ "توري" ڍاٽڪي جو آهي جيڪو شاهه جي ڪلام ۾ هن طرح آيو آهي:

"تون لنگهائين لطيف چئي ٽَرن جا توري"

"توري" لفظ جي معنيٰ آهي "شڪاري"، پر عام طور ٿر ۾ ٻيلن کي "توري" سڏيندا آهن ۽ اهي اڇوتن جي دفعي ۾ ليکبا آهن. "توريءَ"، جو مونث سنڌي ۾ آهي "توريائي"، جيئن شاهه صاحب فرمايو آهي:

ماڙهو چونم مي آءٌ هيرياڻي آهيان

مون ور سرتيون سي، جي توريائيون ٿرن جون.

شاهه جي سر "ڍولا مارو" ۾ آيل هڪ وائي ۽ ١٧ بيت هن ڪتاب جي آخر ۾ ضميمو "ج" ۾ ڏنا ويا آهن.

"ڍاٽڪي" ٿر جو هيءُ اهم محاورو، ماهرين لسانيات جي نظر ۾ هن وقت تائين ته هڪ محاوري / ڊائليڪٽ جي حيثيت ۾ توجهه جو مرڪز رهيو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحبَ لوڪ ادب جي ڪتابن ۾ جتي جتي به هن ڍاٽڪي محاوري جو ذڪر ڪيو آهي "ٿري محاورو" ڪري لکيو اٿائون.ڍاٽڪي محاوري کي ٻوليءَ جو درجو ڪنهن به عالم / ليکڪ ڪونه ڏنو آهي. گريئرسن به ڍاٽڪيءَ جا نمونا جلد آٺين ۽ نائين ۾ ڏنا آهن. اٺين جلد ۾ سنڌيءَ جي محاوري / ڊائليڪٽ طور ۽ جلد نائين ۾ مارواڙي / راجستاني ٻوليءَ جي محاوري طور ساڳيا ئي نمونا (Specimen) ڏنا آهن.

گريئرسن هن سلسلي ۾ لکي ٿو: "راجپوتانا ۾ "ڊٺ" لفظ جي معنيٰ آهي صحرا، ريگستان. هي لفظ خاص طور "ٿر" جي

علائقي لاءِ ڪم آندو ويندو آهي. جنهن ۾ سنڌ وارو ٿر جو علائقو ۽ راجپوتانا جي جيسلمير رياست وارو ريگستاني علائقو بہ شامل آهي، هن ساري علائقي جي جيڪا ٻولي آهي سا سنڌي ٻولي ۽ جيسلميري مارواڙي ٻولين جو گاڏڙ ساڌڙ (Mixture) آهي. ڏکڻ اُولهہ ۾ مارواڙي ملائي ٻولي آهي. ٿر جي ٿرپارڪر ۽ جيسلمير ۾ رائج ڳالهائڻ جا مختلف نمونا آهن، جي سڀ سنڌي ۽ مارواڙيءَ جا مليل جُليل نمونا آهن. اهي نمونا يا مارواڙي جا محاورا سمجهيا وڃن يا سنڌي جا محاورا تصور ڪيا وڃن. سنڌ ۾ ڳالهائڻ جا اهي روپ سنڌيءَ جا محاورا سمجهيا وڃن ٿا ۽ ٿاريلي جي "ناڻءَ" سان سڏبا آهن (٨).

پيرومل مهرچند آڏواڻي ۽ رائچند صاحب بہ ڍاٽڪيءَ جي باري ۾ ڪافي ڪجهہ معلومات گڏ ڪري پنهنجي ڪتابن ۾ ڏني آهي، پر هن ڪٿي بہ اهو نہ ڄاڻايو آهي تہ ڍاٽڪي هڪ ٻولي آهي. دراصل اسان جي اڳيان هيءُ سوال آهي تہ ڍاٽڪي محاورو آهي يا هڪ مڪمل ٻولي؟ جيڪڏهن محاورو آهي تہ ڪهڙي ٻوليءَ جو محاورو آهي؟ آيا سنڌي ٻوليءَ جو محاورو آهي يا مارواڙي يا گجراتيءَ جو؟ اهو چئي ڇڏڻ ڪافي نہ آهي تہ ڍاٽڪي، سنڌي، مارواڙي، گجراتي ۽ ڪڇيءَ جو گاڏڙ ساڌڙ (Mixture) آهي. جيڪڏهن ڪنهن بہ مخصوص ٻوليءَ جو محاورو ثابت نہ ٿو ڪري سگهجي،تہ پوءِ ڍاٽڪي کي چو نہ هڪ مڪمل، جداگانہ ۽ خود مختيار ٻولي قرار ڏنو وڃي. اهڙن سوالن تي ويچار ڪرڻ جي گهڻي ضرورت آهي. هن ڏس ۾ مٺي ۽ عمر ڪوٽ تائين وڃي ابتدائي ڪم ڪيو ويو آهي، مشهور ماهر لسانيات سواديش جي ڏنل بنيادي جدول مطابق ڪم ڪيو،

جنهن موجب ڪنهن بہ هڪ ٻوليءَ جي بنيادي ٻہ سئو لفظن جي لسٽ چئن ئي ٻولين سنڌي، ڍاٽڪي، مارواڙي ۽ گجراتي ۾ تيار ڪئي وئي. دراصل سواديش جي نظريي تحت نہ صرف قريبي ٻولين جو ماضي ۾ هڪ ٻئي کان ڌار ٿيڻ جو عرصو معلوم ڪري سگهجي ٿو، پر ٻولين جو پاڻ ۾ تعلق ثابت ڪرڻ پڻ آسان آهي.

ٻوليءَ جي بنيادي ٻہ سئو لفظن جي جدول هت پيش ڪجي ٿي:

	سنڌي	ڍاٽڪي	مارواڙي	گجراتي
١.	سڀ	سَڀا	ځڀا–ځارا	سگهرا
٢.	۽	اين	نہ –هان نہ	اَنِي
٣.	جانور	جَناور	جَناور	پَشو
٤.	رک	ڇڏَ	راک	واڻي
٥.	تي	ٿي	ماٿِ، ٿي	پر
٦.	پُٺي	پُٺا	پُٺا	پاڇَڙ
٧.	گندو	ٻڇڙو	ڪنو	گندو
٨.	چوڏو	چوڏو	چوڏو	چال
٩.	ڇاڪاڻ	ڪيلات	ڪيونڪہ	ڪارڻ
١٠.	پيٽ	پيٽ	پيٽ	پيٽ
١١.	وَڏو	وَڏو	موٽو	موٽون
١٢.	پکي	پکي	پکي	پَکيِي
١٣.	ڇڪ	ڇڪ	ڇڪ	ڪَرڙوون
١٤.	ڪارو	ڪاڙو	ڪالهو	ڪارو
١٥.	رت	لوئي	لوئي	لوهي

.۱۶	وچائڻ	وَچاڻِ	ٻَجاوڻ	وڳاڙئون
.۱۷	هَڏو	هَڏو	هاڏ کي	هَڏي
.۱۸	ساهہ کڻڻ	ساهہ کڻڻ	خاح ليوڻ	سُوانس
.۱۹	سَڙڻ	جَلڻ	تَرڻ	داجوون
.۲۰	ٻار	ٻاڙو	ٻالِ	ٻَچا
.۲۱	ڪڪر بادل	ڪڪر ٻيچ	بادل	وادرا
.۲۲	تَڏو	تڏَو	تايو	ٿهندو
.۲۳	اَچ	آو		آوو
.۲۴	ڳڻڻ	ڳڻ	ڳڻڻ	ڳڻو
.۲۵	وَڍِ	وَڍ	وَڍ	ٻلاڙي
.۲۶	ڏِينهن	ڏيهن	ڏِن	ديوَس
.۲۷	مَرڻ	مَر	مَرڻ	مَرڻ
.۲۸	ڪوڙڻ	ڪوتَڙ	ڪوترِڻ	ڪورووُن
.۲۹	ميرو	ميلو	ميلو	گندوُن
.۳۰	ڪُتو	ڪتو	ڪترو	ڪترو
.۳۱	پِيئڻ	پيئي	پيئڻ	پيٺو
.۳۲	خُشڪ	خُسڪ	خوڪوڙو	سڪون
.۳۳	جَڏو	ياڙي	جڏو	خراب
.۳۴	مِٽي	مِٽي	مِٽي	ڌوڙ
.۳۵	ڪَن	ڪن	ڪؤن	ڪان
.۳۶	زَمين	جَمين	زَمين	ڌرتي
.۳۷	ڪائڻ	ڪاءِ	ڪاوڻ	ڪائون
.۳۸	آنو	آنو	اينڏو	اندا

٣٩.	آک	انک	اڻونک	آنک
٤٠.	ڪرڻ	ڪرڻ	ڪرڻ	پڙي جووڻ
٤١.	پَري	پرھو، ارگو	الگو	چيٽون
٤٢.	ٿُلھو	جاڏو	جاڏو	جادو
٤٣.	ٻِيءُ	باپ	باپ	پيتا
٤٤.	پوءُ – ڊپ	نيبھڻ	بيھہ	ڊروون
٤٥.	ڪَنبِ	پَنک	پونک	پانک
٤٦.	تورو	توڙڪيو	تڙي يو	توڙون
٤٧.	وِڙھڻ	وڙھجڻ	ٻِڙھڻ	لڙوون
٤٨.	ٻاھہ	ٿانڊو	باختي	آگِ
٤٩.	مَڇي	مَڇي	مَڇي	ماڇِلي
٥٠.	پَنجَ	پَنچ	پونچ	پانچ
٥١.	تَرڻ	ترڻ	ترڻ	تروون
٥٢.	وَھڪرو	ريلو	وِھڪرو	وھوون
٥٣.	گُل	گُل	گُل	ڦُل
٥٤.	اُڏامڻ	اُڏڻ	اُڏڻ	اُڏوون
٥٥.	ڌُنڌ	ڌُنڌڪار	ڌُنڌ	اوس
٥٦.	پير	پگ	پگ	پگِ
٥٧.	چار	چار	چَارَ	چار
٥٨.	ڄَمڻ	جميو	ڄِمڻ	جوون
٥٩.	ميوو	ميوات	ميوات	ڦڙ
٦٠.	ڏِيڻ	ڏي	ڏيوڻ	ديوون
٦١.	يَلو	ٿاھوڪو	يَلو- خَنو	سارون

٦٢.	گاھہ	گاھہ	گاخ	گھَاس
٦٣.	سائو	سائو	ليلو	ليلو
٦٤.	ڳڻ	ڳن	ڳڻ	ڳڻ
٦٥.	وار	مَتواڙ	بال	وار
٦٦.	هَٿ	هَٿ	هاٿ	هاٿ
٦٧.	هُو	او	هتو	تي
٦٨.	مَٿو	مَٿو	ماٿو	ماٿون
٦٩.	ٻَڌڻ	ٻَڌ	خٽڻ	سانپهرون
٧٠.	دِل	دِل	دل	دل
٧١.	ڳرو	يارِي	ياري	وزن دار
٧٣.	هِتي	اِت	ايت	اهين
٧٣.	ڏَک هٽڻ	ڏک هڻ	ڏک هٽڻ	هاروون
٧٤.	جَهلڻ	جَهل	جهالڻ	پَکڙوُون
٧٥.	ڪِيئن	ڪِين	ڪِيو	ڪيم
٧٦.	شِڪار	سِڪار	شِڪار	شڪار
٧٧.	مُڙس	ڏَٽي	ڏَٽي	پَتي
٧٨.	آءُ/ مان	هُون	هُون	هُون
٧٩.	جيڪڏهن	جي پرهو	جيڪڏي	اگر
٨٠.	بَرف	بَرف	بَرف	بَرف
٨١.	۾	مَهين	مِنئين – مين	اَندر
٨٢.	مارڻ	مارڻ	جونٽڻ	جاٿوُون
٨٣.	ڄاڻڻ	ڄاڻ	جونٽڻ	جاٿوُون
٨٤.	ڏِند	ڏِند	ڏَند	تَڙاء

۸۵.	کِلِڻ	هَسڻ	هاکڻ	هَنسووُن
۸٦.	پَن	پَن	پون	پارڙوُن
۸۷.	کِپو	اُبتو	کاپو	ڈاپو
۸۸.	ٺَنگ	ٺَنگ	ٺونگ	-
۸۹.	ڪُوڙ	ڪوڙ	ڪُوڙ	کوٺ
۹۰.	جِيئڻ	جيئڻ	جيئڻ	-
۹۱.	جيرو	جيرو	ڪالجو	ڪليجون
۹۲.	ڍِگھو	ڍگو	ڏِيگھو	لانبون
۹۳.	جُونءِ	جُون	جُون	-
۹۴.	ماٺھو	ماڙھو	موٺج	ماٺس
۹۵.	گھٽا	گھٺ	گھٽا	گھٽا
۹٦.	گوشت	گوشت	مونخ	مانس
۹۷.	ماءُ	آمان	مان – امان	مان
۹۸.	جَبل	جَبل	جبل	پَھاڙ
۹۹.	وات	پاڪو	مُونڏو	-
۱۰۰.	نالو – نانءِ	نان	نون	نامر
۱۰۱.	سوڙھو	سوڙو	خوڙو	ساڪرُون
۱۰۲.	ويجھو	نيڙڪو	نيڙو	پاسي
۱۰۳.	ڳِچي	ڳِچي	گلو	گردن
۱۰۴.	ٽَئون	ٽَوو	ٽوئو	ٽَئون
۱۰۵.	راتِ	رات	رات	رات
۱۰٦.	نڪ	نڪ	ناڪ	ناڪ
۱۰۷.	نر	نا	نا	نا

١٠٨.	پُراڻو	پراڻو	پروڻو	جونو
١٠٩.	هِڪ	هيڪ	هيڪ	ايڪ
١١٠.	ٻِيو	ٻيجو	ٻِجو	ٻِيجو
١١١.	ڄَٽو	جَٽو	جٽو	ماٽس
١١٢.	راند	زانت	روند	رموُون
١١٣.	ڇِڪڻ	ڇِڪڻ	ڇِڪڻ	ڪيچوون
١١٤.	ڏَڪڻ	ڏَڪ	ڏَڪڻ	ڏَڪو مارون
١١٥.	مينهن	مِيهه	مِي	وَرسارو
١١٦.	ڳاڙهو	رتو	راتو	لال
١١٧.	حق	حق	حق	حق-آڌيڪار
١١٨.	ساڄو	سائو	خاڄو	جَمٽُون
١١٩.	نَدِي	نَڌِي	نَدِي	نَدِي
١٢٠.	رَستو	واٽ	رستو	رستو
١٢١.	ٻَاڙَ	ٻهاڙ	ٻاڙ	جَڙ
١٢٢.	نوڙِي	رَدوڙِي	نوڙِي	رَسي
١٢٣.	ڳريل	وگهريل	گيلوڙو	ڪنڌاٽو
١٢٤.	مَهڻ	ٻِهمڻ	گَخڙڻ	گهسوُون
١٢٥.	لُوڻ	سلوڻ	لُوڻ	مينهون
١٢٦.	واري	ڏُوڙ	بيلو	ريتي
١٢٧.	ڇَوڻ	ڪاهڻ	ڪيوڻ	ڪَهوُون
١٢٨.	ڪنَهڻ	ڪنر ڪرڻ	ڪاج ڪٽڻ	چروون
١٢٩.	سَمنڊ	سَمنڊ	سمنڊ	دَريا
١٣٠.	ڏسڻ	جو	جوئڻ	جووون

١٣١.	بِج	بِج	بيِج	بِسي
١٣٢.	سِبڻ	سيڏڻ	خيڙڻ	سيوونَ
١٣٣.	تِکو	تَڪڙو	تِکو	تيج
١٣٤.	کُتّل	کُتّل	کوتوڙو	کاوون
١٣٥.	ڳائِڻ	ڳايو	گاوَڻ	گاوون
١٣٦.	وِيهڻ	پيسڻ	پِيخڻ	بيسوون
١٣٧.	چَمڙي	جمڙي	چونبڙي	چامِڙي
١٣٨.	آسمان	آگاسِ	آسمُون	آسمان
١٣٩.	سُمهڻ	سُوسان	خوئُڻ	انگهوون
١٤٠.	تنڊو	تنڊيو	تنڊيو	نانو
١٤١.	بانس	باس	ڏپ - هوا	گنڌ
١٤٢.	دونهن	دوهون	ڏونئو	دهلئون
١٤٣.	لسو	لِسو	لخوْ	لسو ن
١٤٤.	برف	برف	برف	برف
١٤٥.	نانگ	نانگ	نانگ	سانپ
١٤٦.	ڪجهہ توروو	توڙو	ڪجهہ ٽڙيو	ٿهوٽڪ
١٤٧.	ٽُڪ	ٽُڪ	توڪ	ٽُڪوون
١٤٨.	ڏار ٽيڻ	ارگو ٽيڻ	ڏار هوئڻ	ڦاڙوون
١٤٩.	سوڙهو ڪرڻ	پيڙو ڪرڻ	خوڙو ڪرڻ	نچڙوون
١٥٠.	چيائڻ	هَٽڻ	گھوڪو ڏيڻ	يوڪوون
١٥١.	ٻيهڻ	ٻيٺڻ	ايڻ پيچڻ	ايور ويهڻ
١٥٢.	تارو	تاڙو	تارو	تارو
١٥٣.	لَڪڻ	گيڏِيو	گيڏي	لاڪڙي

١٥٤.	پَٽر	پَٽر	ٻاڻو	پٽر
١٥٥.	سِڌو	سنڌو	خُڌو	سيڌون
١٥٦.	چُوسڻ	چُوپڻ	چوخڻ	چَوسوون
١٥٧.	سِج	—	خُورج	سُورج
١٥٨.	سَڄڻ	سَجو	خوجڻ	سوجن
١٥٩.	تَرڻ	تَرهڻ	ترڻ	تَروون
١٦٠.	پُچ	پُچ	پوُنيچ	پُيچڙي
١٦١.	تہ	تَہ	تو	تي
١٦٢.	هتي	اٿ	اوٿ	تِيان
١٦٣.	اهي	او	او	تي
١٦٤.	ٿُلهو	ٿَلهو	جاڏو	جابو
١٦٥.	سَنهو	سَنهو	خَنيو	پاترون
١٦٦.	سوچڻ	سوچڻ	خوچڻ	وچار
١٦٧.	هي	اي	اي	آ
١٦٨.	توهان	تَهان	تي	مون
١٦٩.	تي	تن	تين	تِيان
١٧٠.	أچلڻ	آوڻ	اچلاوڻ	گهاڪروون
١٧١.	ڳنيڊ	ڳڙهو	ڳؤنٽ	ٻانڌوون
١٧٢.	جِبَ	جِبان	جَبونن	جب
١٧٣.	ڏند	ڏَنت	ڏونت	دانت
١٧٤.	وَٽ	وَٽ	ٻَٽ	وَرَچ
١٧٥.	وارو	وارو	وارو	ڦراوون
١٧٦.	ٻَہ	ٻَہ	ٻي	ٻي

۱۷۷.	اوکارو	اُڇل	اوکارو	اُلٽي
۱۷۸.	گهمڻ ڦرڻ	ڦرڻ	گهڻ ڦرڻ	چالوون
۱۷۹.	ڪوسو	اونهون	اونهون	ڪن ڪنون
۱۸۰.	ٿُوئڻ	ڌُوئو	ڌئڻ ڌووڻ	ڌوون
۱۸۱.	پاڻي	پوٽي	پونٽي	پاڻي
۱۸۲.	اسين	اسين	مَهي	آپٽي
۱۸۳.	آلوَ	پِنل	پينوڙو - ليلو	ليلو
۱۸۴.	ڇا	ڪتي	ڪي	شُون
۱۸۵.	ڪَڌهن	ڪَڌهي	ڪَڌي	ڪِيان
۱۸۶.	ڪِٿي	ڪِت	ڪِيت	ڪِيا
۱۸۷.	اَڇو	اڇو	آڇو	سفيد
۱۸۸.	ڪير	ڪوڻ	ڪونڻ	ڪوڻ
۱۸۹.	ويڪرو	ويڪڙو	ارلو	چوڙو
۱۹۰.	زال	لُگائي	لُگائي	پَتني
۱۹۱.	هيرء واءُ	واءُ	هيرء بائرو	هوا
۱۹۲.	ٻَر	پک	پونک	ٻر
۱۹۳.	اُگهڻ	لهوڻ	آڇو ڪرڻ	پوڇون
۱۹۴.	ساڻ- گڏ	پيڙو	پيلهو	ساٿِي
۱۹۵.	عورت	ڏوُسي	لُگائي	ناري
۱۹۶.	پيلو جهنگل	جهنگ - مڙهان	جهنگ	-
۱۹۷.	ڪِيڙو-جيت	جِيت -ڪِيڙو	جِيت -ڪِيڙو	-
۱۹۸.	تُون	تون	تون	تَمين
۱۹۹.	سال	سال	خال	ورس
۲۰۰.	پيلو	پيڙو	پيلهو	پيڙون

ڍاٽڪي مِحاوري جي بنيادي ٻه سئو لفظن جي سنڌي ٻوليءَ
جي بنيادي ٻه سئو لفظن سان ڀيٽ ڪرڻ بعد معلوم ٿيو ته ڍاٽڪي
۽ سنڌي ٨٦.٥ سيڪڙو هڪجهڙائي آهي. ڍاٽڪي ۽ مارواڙيٰ جي
وچ ۾ صرف ٧٨.٥ سيڪڙو هڪجهڙائي ڏٺي وئي. گجراتي ۽
ڍاٽڪي ۾ گهڻو ئي فرق ڏسڻ ۾ اچي ٿو، تنهن جي باوجود به
گجراتي ۽ ڍاٽڪي ۾ ٦٣ سيڪڙو هڪجهڙائي ڏٺي وئي آهي. ان
بنياد تي بخوبي چئي سگهجي ٿو ته ڍاٽڪي محاورو سنڌي ٻوليءَ کي
ئي وڌيڪ ويجهو آهي، نسبت مارواڙي ۽ گجراتي ٻولين جي.

ڍاٽڪي محاوري جي صوتياتي نظام ۾ ٻه چوسٹا آواز (ٻ) ۽
(ڏ) موجود آهن، جيڪي مارواڙيءَ ۾ نه آهن پر سنڌي ۽ گجراتيءَ
۾ آهن. ڍاٽڪيءَ جي صوتياتي نظام ۾ (ٻ، ڏ، ڍ، ڳ) آواز موجود
آهن،جيڪي گجراتي ۾ ڪونهن پر سنڌيءَ ۽ مارواڙيءَ ۾ آهن. هڪ
آواز (ڙ) ڍاٽڪيءَ ۾ پنهنجو آهي جيڪو گجراتي، سنڌي ۽ مارواڙيءَ
۾ نه آهي، ساڳئي وقت هڪ سر (Vowel) به سنڌيءَ کان ٿورو
ڦريل آهي.

ڍاٽڪيءَ جي لفظي ذخيري ۽ ان جي صوتياتي نظام تي غور
ڪرڻ بعد اهو نتيجو ڪڍيو ويو ته ڍاٽڪي محاورو، سنڌي ٻوليءَ
جي ويجهو هئڻ جي باوجود به سنڌي ٻوليءَ جو محاورو نه ٿو چئي
سگهجي. ڍاٽڪي محاوري کي پنهنجي هڪ ڌار سڃاڻپ ۽ پنهنجو
هڪ ڀرپور وجود آهي. هڪ اهم نڪتو هيءُ به آهي ته معياري
سنڌي ڳالهائيندڙ کي ٽيسٽائين ڍاٽڪي سمجهه ۾ بلڪل ڪانه
ايندي، جيستائين هو ڍاٽڪي محاوري کي ٻڌڻ ۽ سمجهڻ لاءِ خاص
تربيت/ ڪوشش/ مشق نه ڪندو. جنهن بعد ئي سنڌي ڳالهائيندڙ

ماٺهو ڍاٽڪي محاورو سمجهڻ جي لائق ٿي ويندو. ڪنهن هڪ ٻوليءَ جو محاورو هجڻ لاءِ وڏي ۾ وڏي ڪسوٽي اها آهي ته هڪ ٻولي جا مختلف محاورا ڳالهائڻ وارا پاڻ ۾ بنا ڪنهن تڪليف جي هڪ ٻئي جي ڳالهه سمجهي سگهن. ان ڪسوٽي ڪان پوءِ به ڍاٽڪي کي سنڌيءَ جو محاورو قرار نه ٿو ڏئي سگهجي.

ننڍي ڪنڊ جي ورهاڱي بعد ڍاٽڪي ڳالهائيندڙ مارواڙن جو تعلق گجراتي ٻوليءَ جي مخصوص خطي (Main land) گجرات ۽ مارواڙي ٻوليءَ جي (Main land) مخصوص خطي راجستان سان گهٽو گهٽجي چڪو آهي. جڏهن ته سنڌي ٻوليءَ جي مخصوص خطي (Main land) يعني سنڌ سان سنڌن تعلق تمام گهٽو گهرو رهيو آهي، تنهن ڪري ڍاٽڪي محاوري تي سنڌيءَ جا اثرات وڌيڪ ملن ٿا. جيئن ته ٿر ۽ ڍٽ خود به هڪ وڏو وسيع علائقو آهي، جنهن کي ڍاٽڪيءَ جو مخصوص خطو (Main land) قرار ڏئي سگهجي ٿو. انهن چاٿايل دليلن جي روشنيءَ ۾ چئي سگهجي ٿو ته ڍاٽڪي هاڻ هڪ مڪمل ٻوليءَ جو روپ اختيار ڪري چڪي آهي، ان کي هڪ مڪمل الڳ ٻوليءَ واري اهميت ڏيڻ گهرجي.

ڍاٽڪي محاوري جي حدن ۽ ڍاٽڪيءَ جو سنڌي سان تعلق جي باري ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“ جي ٽئين ڇاپي ۾ لکيو آهي :

سوڍن نڪرن جي ٻولي ”ڍاٽڪي“ آهي، جنهن جي ٿرپارڪر واري پاسي گجراتيءَ جو اثر وٽ واري پاسي (مٺي ۽ ڏيپلي تعلقي جو ڏاکڻيون حصو) ڪڇ جي ٻوليءَ جو اثر ۽ ڇاڇرو تعلقي جي ايرندي ”ڪنٺي“ واري پاسي راجستاني مارواڙي جو اثر پيل آهي،

مگر وچئين ”اونهر“ واري ياڱي جي ”ڍاٽڪي“ وڌيڪ صاف ۽ معياري آهي، جنهن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته ان جي بنيادي مرڪزيت ساڳي سنڌ واري آهي. مثلاً: ڪي تو ڪرين (ڇا ٿو ڪرين)، ڪيڻ تو جائين (ڪيڏانهن ٿو وڃين). حرف اضافت لاءِ جيتوڻيڪ ”ري“ ۽ ”رو“ (جي، جو) هن وقت گهڻو استعمال ٿئي ٿو، تنهن هوندي به ڪن فقرن ۾ سنڌي ”جي“ ۽ ”جو“ استعمال ٿين ٿا، مثلاً : تاهه جي (تنهنجي)، اي ڪيتر تاهه جو آهي (هي ڪيٽ توهان جو آهي). ماضي ۾ ”ت“ جيڪا سنڌيءَ داروي ٻولين جي اثر جو اڳاٽو يادگار آهي (رتو -ڳاڙهو ٿيو، التو، سلتو- ڇيو، وتو- ورتو) سا ڍاٽڪي ۾ هئڻ جي صيغن ۾ موجود آهي مثلاً ؛

هون آيو هُتو – آءٌ آيو هوس – اسين آيا هُتا–اسين آيا هئاسون.

تون آيو هُتو–تون آيو هئين– ايي آيا هُتا–اوهين آيا هئا.

او آيو هُتو– هو آيو هو– او آيا هُتا – هو آيـا هئا.

ڍاٽڪي محاوري ۾ ڪيترو ئي لوڪ ادب جو ذخيرو موجود آهي، جنهن ۾ بي انداز لوڪ گيت، لوڪ ڪهاڻيون، ڳاهن سان ڳالهيون وغيره آهن. سنڌي ادبي بورڊ جي لوڪ ادب اسڪيم تحت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا ڪتاب هن ڏس ۾ رهنمائي ڪن ٿا.تر جي لوڪ ادب کي سهيڙڻ سموهڻ ۾ محمد عثمان ڏيپلائي، رائچند هريجن، منگهارام اوجها، محمد عثمان اديب ۽ ٻين جون خذمتون ساراهڻ جوڳيون آهن. لوڪ ادب جي سلسلي ۾ ڍاٽڪي محاورو ڪافي شاهوڪار ۽ مالدار آهي. ڍاٽڪي محاوري تي سنڌي ٻوليءَ جا اثرات جانچڻ لاءِ ڍاٽڪي لوڪ ادب جي لساني اوک ڊوک هن ريت پيش ڪجي ٿي: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتاب

”لوڪ گيت“ ۾ تہ مان گڏ ڪيل لوڪ گيت اڪثر ڏاتڪي محاوري جا آهن. ڪي سنڌي ٻوليءَ جي ٽري محاوري ۾ آهن، جن جو ذڪر اڳئين باب ۾ ڪري آيا آهيون. تہ مان جيڪي لوڪ گيتن جون روايتون مليون آهن ان موجب ولاڙو، لڪيو، وٽجارو، پٽيئو، ڍهوڪو، ڏاتيڙو، همرچو، جوڏيو، ڪرهو، راٺو، ڪجليو، هاسل، ٽڙڙڙ ٽڙڙڙ، گولاڙو، مگريو، لمڪيان ڙي لو، وندل، مينڊيوڙو، بادلئو، رائڌڻ ور، ورسارو چوماسو، سانوڻ ٽيج، هچڪي، پٺاري، مينڊامٽي، للرياڙي لو،خيالي گومند، جلالو، جوڏاٿو، رومال، منڊيئڙو، سونٽ جيرو، اڪير، ڪونجل، ڪاڳڙو، سيهڙو، منجرو، پيراٿو نالي وارا لوڪ گيت شامل آهن. ”ولاڙو“ لوڪ گيت هڪ اهڙو گيت آهي جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي محاوري وارين مصراعن سان گڏوگڏ ڏاتڪي محاوري جون ڪجهہ مصراعون بہ آهن. هن گيت جي باري ۾ ڊاڪٽر بلوچ فرمائي ٿو: ”هيءُ ٿرپارڪر جي خطي جو لوڪ گيت آهي جو عام طور ڏنار مال کي ٻهرائڻ، گڏ ڪرڻ ۽ ڳوٺ طرف ڪاهڻ وقت ڳائيندا آهن. هي گيت محبوب جي ملڻ لاءِ جڻ عاشق جو آلاپ آهي. هن گيت جي وجود ۾ اچڻ جو سبب معلوم نہ ٿي سگهيو آهي .... غالباً اصل ۾ هيءُ گيت ٽري محاوري (ڏاتڪي) ۾ چيو-ويو ۽ پوءِ منجهس (معياري) سنڌيءَ جا بند پڻ ملايا ويا، شامل روايتن مان ٻي روايت ۾ ڪي مصراعون ٽري محاوري (ڏاتڪي) جون آهن“ (٩).

هت ”لوڪ گيت ولاڙو“ جون ٻئي روايتون ڏجن ٿيون:

روايت (١)

چاڙهيمر دانگي، آيا سر جا سانگي

ولوڙي ولاڙو ....

هـڙ ۾ ڦوٽـا، چـورا اندر جا کوٽا

ولوڙي ولاڙو ....

وجي ٿيا پري، هينئون ڳٺتين ۾ ڳري

ولوڙي ولاڙو ....

هلو ته هلون ”ناري“، ڪريون بگو اُٺ ياڙي

ولوڙي ولاڙو ....

هل ته هلون اڪڙي، ڪري گاڏي تڪڙي

ولوڙي ولاڙو ....

جمعا جت ڙي، روئان پئي رت ڙي

ولوڙي ولاڙو ....

روايت (٢)

چولي ۾ تڪان، هون تي جاني لاءِ سڪان

ولوڙي ولاڙو ....

ساجن آئي، منان تيڙي تان جائِي

ولوڙي ولاڙو ....

پِيلُو آهن پڪا، سڄڻ آهـن تـڪا

ولوڙي ولاڙو ....

ننڍيو تان ڍورو، مانهنجي هنئين ۾ هورو

ولوڙي ولاڙو ....

پگان ري ڪَڙي، مانهنجي جيءَ ۾ جڙي

ولوڙي وِلاڙو ....

هٿ ۾ منڊي، منهن ۾ آهي گهنڊي

ولوڙي ولاڙو ....

دڙي تي چولو، سڪي پيو ڍولو

ولوڙي ولاڙو ....

مانهنجو منو، آوهان ڪو ڏنو

ولوڙي ولاڙو ....

لڪيو: ”لوڪ گيت“ ڪتاب ۾ هن لوڪ گيت جون ٻه روايتون شامل آهن، ٻئي روايتون سنڌيءَ جي معياري محاوري ۾ آهن. بلوچ صاحب جي خيال ۾ هن گيت جون شروعاتي مصراعون الائي ڪهڙيون هيون مگر هن وقت ترپارڪر ۾ ٿري محاوري ۾ ۽ ناري جي پٽ ۾ سنڌي ۾ ڪيئي مصراعون چوڻ ۾ اچن ٿيون. لوڪ گيت ”لڪيو“ ۾ وڇوڙي جا ورلاپ ۽ بيوفائيءَ جو بيان مرڪزي نڪتا آهن. هن گيت جي وجود ۾ اچڻ جو سبب هيءَ عام مشهور روايت آهي ته ڏوري ناري اسٽيشن کان ٻه ميل اتر طرف هڪڙي پِٽ تي ”ڪنيري“ جو مشهور ڳوٺ آهي. اتي ڪنهن زماني ۾ سوني نالي پيلڻ جو هڪڙي ڪنيار سان نينهن ٿي ويو. ڪجهه ڏينهن بعد اهو ڪنيار هميشه لاءِ اتان لڏي ڳوٺ ”جانهيرو“ تعلقي عمر ڪوٽ ۾ وڃي ويٺو. سوني ڪافي وقت هن جو انتظار ڪيو، پر هو جيئن ويو تيئن وري نه موٽيو. سوني دوست جي بيوفائيءَ کان رات ڏينهن روئيندي، ورلاپ ڪندي رهي، آخر اهي ورلاپ گيت جي صورت ۾ مشهور ٿيا. گيت ۾ ڍاٽڪي محاوري جا ڪجهه لفظ بدليل صورت ۾

ملن ٿا، مثلا : بانسو، ڪنيرو، سمهلو وغيره. "لڪيو" لوڪ گيت جون ٻئي روايتون هت پيش ڪجن ٿيون:

روايت (١)

لڪڻ واري ويهي جو لڪيو، منهنجو هي ڙي لڪيو
هٽي قرب جي ڪاني، ويو جانهيري جاني
هي ڙي لڪيو
سونيءَ جو سائين، ڪري ويو لانئين
هي ڙي لڪيو
هاٺي ڪنيرو ويچارو، سچو تيو سارو
هي ڙي لڪيو
اندر ٿو آتي، منهنجو هينئون ٿو ڦاٽي
هي ڙي لڪيو
پيٽ جي چوٽي، مونکي ماري ٿي وچوٽي
هي ڙي لڪيو
پيٽ جو پاسو، لڳي ٿو بانسو
هي ڙي لڪيو

روايت (٢)

لڪڻ واري تان لڪي ڇڏيو، هي ڙي لڪيو
هنئين ۾ تس، ناهي مان وَسُ
هي ڙي لڪيو
سمهلو پاڙو، چغلو چاڙو
هي ڙي لڪيو

ڊولئي جا ڏند، هنئين جا بند
هي ڙي لکيو
سائي تہ صدري، سون جا بيڙا
هي ڙي لکيو

هڪ مثال تر جي هڪ ڳيچ جو بہ پيش ڪجي ٿو: هي ڳيچ ترپارڪر جي تعلقي ڇاڇرٖي مان گڏ ڪيو ويو آهي. تر مان اڪثر ڳيچ ڊاتڪي محاوري جا رڪارڊ ڪيا ويا آهن، ڪي چند ڳيچ سنڌي ٻوليءَ جي تري محاوري ۾ آهن، انهن مان هڪ هي بہ آهي:

لاڏيلي جي اميد پڄڻ ڏي
بنلي جي اميد پڄڻ ڏي.
جنين وٽين وينوڙو سونهي
وٽڙا ڳاڙهن ڦلن ڇانيوڙا
لاڏيلي جي اميد پڄڻ ڏي.
جنين پلنگين وينوڙو سونهي
پلنگ تان سوني ربي جڙيل
لاڏيلي جي آس پڄڻ ڏي.
جنين واٽين هلندو سونهي
واٽون تان پلر پاٽي پريل
لاڏيلي جي آس پڄڻ ڏي.
جنين ڪرهين چڙهيل سونهي
ڪرهيا تہ آهن ميا متارا
لاڏيلي جي آس پڄڻ ڏي
جنين سرتن سهٽو گهوٽ سونهي

سي سرتا تہ آهن سپ سرکا
لاڏيليٰ جـي آس پـڄڻ ڏي

متي ڏنل لوڪ گيت ("ولاڙو"، "لکيو"، ڳيچ" ۽ "لاڏيلي جي اميد" مان پتو پوي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ تي ڍاٽڪي محاوري جا اثرات موجود آهن، جيڪي نہ صرف هيئت (Form) جي لحاظ کان پر موضوع ۽ معنويت جي نڪتہ نگاھہ کان تر جي خوشبوءِ سان واسيل آهن؛ پر لفظن جي ذخيري جي سلسلي ۾ بہ ڪافي لفظ ڍاٽڪي محاوري جا سنڌي ٻولي ۾ داخلِ ٿي چڪا آهن، اهڙن لفظن جو اڀياس ڪرڻ بہ دلچسپيءَ کان خالي نہ ٿيندو. ڪتاب جي آخر ۾ ضميمو "الف" ۾ ڏنل لفظن ۾ ڪوشش ڪري ڍاٽڪي لفظن جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. پر سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري ۾ ڍاٽڪي محاوري جي لفظن ۾ فرق ڪرڻ هڪ بيحد مشڪل ڪم آهي، ڇاڪاڻ تہ ٻنهي محاورن جا لفظ هڪ ٻئي ۾ بلڪل ئي مدغم ٿي چڪا آهن ۽ سموري ٿر ۾ رائج آهن.

هر ٻولي پنهنجي ملڪ جي ماڻهن جي اڌمن ۽ امنگن جو آئينو هوندي آهي. ٻولي پنهنجي ديس جي رهواسين جي اٿٽي ويهٽي، رهٽي ڪرٽي، ويس وڳن، تهذيب ۽ تـمدن سان هم آهنگ هوندي. جهڙي طرح جو ملڪ هوندو ٻولي بہ اهڙي ئي نـموني هوندي. جنهن ديس ۾ آسماني برف وسندي هوندي، اتي جي ٻوليءَ ۾ برفاني ڳالهيون ٻولهيون هونديون. سنڌ جي ماڻهن جي اندر جي انهن اڌمن، احساسن کي ڀرپور اظهار ڏيڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ ارتقا بہ سنڌ جي جاگرافيائي حالتن مطابق ئي آهي. ان ۾ سنڌ جي آب هوا، وڻ ٻوٽا، نديون نالا، جهنگل ٻيلا، باغات ۽ فصل وغيره اثر

انداز ڏين ٿا. اهڙي طرح ”ٿر“ جي جاگرافيائي بيهڪ واريءَ جون ڀٽون ۽ ڏهر هوائون، برساتون ٿر جي جيون جو آڌار آهن. مال چارڻ ۽ کيتن ۾ برساتي فصل ڪرڻ ڍاٽين ٿرين جي زندگي آهي. ڍاٽين جي ٻولي ڍاٽڪي ٿر جي واريءَ جيان نرم گرم ۽ ڍاٽين جيان مهربان ۽ مشفق آهي. ڍاٽڪي ٻوليءَ جا لوڪ گيت ميناج سان ٽمٽار ۽ دکن ڀريل آلاپن سان ڀريل آهن: ڪي تمام ٿورڙا گيت مائي ڀاڳي، مراد فقير ۽ ٻين ٿري ڳائڻن جي وسيلي سنڌ واسين جي ڪنن تائين رسيا آهن. اهڙن رسيلن ڳيتن هر هنڌ ۾ هر ماڻهوءَ کي موهي وڌو آهي. گهڻائي گيت اڃان به آهن جيڪي سنڌين تائين ڪين رسيا آهن. محمد عثمان ڏيپلائي صاحب ٿر جو رهاڪو هو، هن ڪجهه لوڪ گيت رڪارڊ تي آندا آهن، انهن ۾ مکيه ورسارو، ڏورو، ڪاڳڙو، ونڊل، ڍاٽيڙو، منڌيڙو ۽ جهالريو آهن جيڪي مهراڻ جي لوڪ ادب نمبر ۾ تازو ڇپيا آهن. انهن مان جيڪي ڍاٽڪي ۾ آهن تن جو مختصر پس منظر ۽ اصلوڪا ٻول سنڌيءَ معنيٰ سميت پيش ڪن ٿا.

١- ورسارو: ورسارو جي معنيٰ آهي ”وسڪارو“ يا ”سانوڻ“. ٿر جي آباديءَ جو دارومدار برسات تي آهي. ”ونو ته ٿر نه ته بر“ پهاڪي موجب برسات جي موسم ۾ ٿر سڄو گلزار بڻجي پوندو آهي. سندس آب هوا، سندس جهنگلي ميوا ۽ خاص ڪري سائي گاهه جو کير، ڏڌونرو، مکڻ ۽ گيهه وڏيڪ لذيذ ٿيندا آهن. ٿر ۾ مکڻ مان گيهه ڪڍڻ وقت انهيءَ ۾ اَن ضرور وجهندا آهن ۽ انهيءَ رڌل اَن کي ”وسناڻ“ سڏيندا آهن، اهو به انهن ڏينهن ۾ وڏيڪ لذيذ ٿيندو آهي. سانوڻ جي موسم ۾ کير گهڻو ٿيندو آهي، ان

ڪري گهر گهر ۾ ڪير جون وڏيون ماٺيون ٿينديون آهن. عورتون جڏهن اسر جو اٿي اهو ڪير ولوڙينديون آهن، انهيءَ سان گڏ پنهنجا پيار پريا گيت جهونگارينديون آهن تہ اهي سڀ آواز ڏاڍا دل کي وڻندا آهن.

اهڙي فضا ۾ سڀ چاهيندا آهن تہ پرديس ۾ ويل موٽي اچي هنن خوشين ۾ ساڻن شامل ٿئي. ”ورسارو“ بہ انهن گيتن مان هڪ آهي. هن گيت ۾ هڪ ”ماءُ“ جي تمنا ڏيکاريل آهي تہ سندس ڏور ديس جو مسافر پٽ تمام ترت پنهنجي ديس واپس اچي. ڏيپلائي صاحب لوڪ گيت جي ٻوليءَ کي اصلوڪي ٿري يا ڍاٽڪي ڪري لکيو آهي. ورسارو جا ٻول هن ريت آهن:

ڍاٽڪي	سنڌي
واٺــڙيان تان ورسارو	واڻن تي برسات
صاحبا	پيارا
ماندبيو	ٿي آهي
مانهنجا مٺا	منهنجا مٺا
تاهجو ڏيسلو وٺو	تنهنجو ديسڙو وٺو آهي
تون ڏسڙي ماٺيو	تون پرديسڙي مان ڪمائي ڪري
گهران تان نچ آويجو	نچي گهر ڏي اچ
تاهجي تان نالي تان گهوريس	تنهنجي تہ نالي تان صدقي ٿيان
تون آوو تہ	تون اچ تہ
ورسارو	سانوڻ
پيڙو گهارسان!	گڏجي گذاريون

ساندڙي پلاٽي صاحبا	اٺ پلاٽي، پيارا!
تاهجي تہ ٻيلڙان تان	تنهنجي تہ سائين کي
جهليٽيون ڏيوائجو	کان ڪارائبو
جهيٽيون گيور لاپسي	۽ ليپِسي يا پٽي
	(ڪٽڪ ، ڳڙ ۽ گيهہ مانِ تاهبي
	آهي ۽ تر ۾ سڀ ڪان لذيذ طعام
	شمار ڪبي آهي)
مانهنجا تان منا ماڙهو	منهنجا تہ منا ماڻهو
تون آوو تہ	تون اچ تہ
ورسارو	سانوڻ
پيڙو گهاريان	گڏجي گذاريون

٢ـ ڏورو: (تازو پرڻجي ويل ڪنوار جو اباڻن جي ياد ۾ ورلاپ)

پگ تان جهبڪي پولڙي	پيرن ۾ پولڙي (پيرن جو چلو) چمڪي تو
گوري	سهٽي
هينئڙي جهبڪي هار	۽ سيني تي هار چمڪي تو
ڏورو	ڏاڳو
ساچي هيمہ رو	سچي سون جو
ماء پورايو اڱٽيون	ماء اماٺيو اڱڻ
گوري	سهٽي
باپل پورائي ريل	بابي اماٺيو ڏهر
ڏورو	ڏاڳو
ساچي هيمہ رو	سچي سون جو

ساهيڙين پورائي سيمڙي — ساهيڙين اماڻي سير (چراگاهہ)
ويريو ٺيٺا ٺيٺ — ۽ ياءُ توڙ تائين هليو

۳۔ جهالريو : جهالريو لفظ جي معنيٰ ڪَن جو هڪ زيور جنهن کي جهالاريو بہ چوندا آهن. هي سون جو ۽ بيحد خوبصورت ٿيندو آهي، جو ڪن جي مٿئين حصي ۾ پائبو آهي تہ سڄو ڪن ڍڪجي ويندو آهي. هن بيت جي پهرين تڪ ۾ چڻ تہ ياءُ طرفان اهو اظهار ڪيل آهي تہ منهنجي ڪيٺ ۾ پور ٿيو آهي، عنقريب آئون تنهنجي لاءِ جهالريو ٺهرائي تحفي طور ڪٺي ايندس ۽ پوءِ ور ور ڏيئي اهو لفظ هن لاءِ اچي ٿو جو ڀيڻ کيِ ان تحفي جي تمنا آهي.

ڪيڙيئي ري ڪيتر ۾ — ڪيڙيئي جي ڪيٺ ۾ پور ٿيو آهي
هون تان تيهڙو گهڙائيان هيل — آءُ تہ هيل هن جي لاءِ گهڙائيندس
ملڪو جهالريو — سٺو جهالريو
ڪيهو ويرو آيو، ڀيهنل سيمڙئين — هي ڪهڙو ياءُ ٿيو آهي ڀيڻ سير (چراگاه)
او تان سيمر ڪيو سٹگار — جو سيمر ئي ڪٺي سينگار ڪيو آهي.
ملوڪ جهالريو — سٺو جهالريو
ڪيهو ويرو آيو ڀيهنل آڱٹي؟ — هي ڪهڙو ياءُ آيو ڀيڻ جي اڱڻ تي
اوتــان چنديان عطر گلاب — جو چڻ تہ عطر گلاب چنديا ويا آهن

ملوڪ جهالريو — سٺو جهالريو
چاراٺي رو ڏسي گهوڙا — هو سيٺن کي تحفي ۾ گهڙو ڏيندو
وتان ڏيسي گهٹا رنگ پاٹ — ۽ ڀيا بہ گهٹا سٺا سامان ڏيندو
ملوڪ جهالريو — سٺو جهالريو

۴ ـ للريا ڙي لو: هن لوڪ گيت لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکيو آهي تہ هي لوڪ گيت عمر ڪوٽ، ڇاڇري تعلقي، ڪاهڙ ۽ جوڌپور رياست جي "ڇهوئڻ" وارن ياڳن ۾ رائج آهي. هي "گيت ٽري محاوري" (ڍاٽڪي محاوري) ۾ چيل آهي ۽ اڪثر وسڪاري جي مند ۾ ڳايو ويندو آهي. هن گيت جي وراڻي "للريا ڙي لو" ڳائڻ وقت پراءِ طور ڪم اچي. للر هڪ ننڍڙو ٻوٽو آهي. هن لوڪ گيت ۾ ڏيکاريل آهي تہ ملڪ ۾ برساتون جام پيون آهن، ٻنيون تيار ٿي ويون آهن. اَن، گدريون ۽ ڇانهان جام ٿيا آهن، چوپايو مال جُوءِ ۾ چوڌاري ڇيڪ پيو چري، ملڪ ۾ گاهہ جهجهي انداز ۾ ٿيو آهي. اها مالڪ جي مهرباني آهي جو سانگيئڙن سان سهنج ٿي ويا آهن (١٠). لوڪ گيت جا ٻول هت درج ڪيا وڃن ٿا:

ڪيتر ٻچي ڪوڙ ٿيا، او للريا ڙي لو ...
تينا ڪچرين ڪو ڪلا، او للريا ڙي لو ...
ڪاڙينگا سين قرب مان جو، او للرياڙي لو
پاساڙان ۽ پپان نسرين او للرياڙي لو ....
ڪٹان سين پريا ڪٹسارا، او للرياڙي لو ...
ڇيڪ چري تو مال مڙهان ۾، للرياڙي لو..
ڪير ڪٿا آهن ڪاهڙ ۾، او للرياڙي لو....
ٻهي وينا ٻهل ٻڙهي سا، او للرياڙي لو ...
آراڙي تي اولا لاهن، اوللرياڙي لو...
مالڪ ري تي مهرواني، او للرياڙي لو....
سانگيئڙان سين سهنج ٿيا، او للرياڙي لو..

ڳيچ : ٿرپارڪر مان جيڪي "ڳيچ" گڏ ڪري "ڳيچ" لوڪ ادب

سلسلي جي سورهين ڪتاب ۾ شامل ڪيا ويا آهن، سي سمورا ڍاٽڪي محاوري جا آهن. ڊاڪٽر بلوچ لکيو آهي تہ : "آڳاٽي وقت کان ٿرپارڪر واري ڀاڱي ۾ مسلمانن سان گڏ هندن جي پڻ وڏي آدمشماري آهي، پر شاديءَ جا ڳيچ گهٽو ڪري سيني قومن جا ساڳيا آهن. هتي مان ڪي سنڌيءَ ترجمو ڪري ڏنا آهن، مگر رسمون رواج گهٽي قدر ساڳيا آهن (١١). شاديءَ جي سائن سوڻن دوران مختلف موقعن تي ڪجهہ ڳيچ چوندي ڪتاب ۾ ڏنا ويا آهن، سي هي آهن (١) وناه جا ڳيچ (٢) مينديءَ جا ڳيچ (٣) شاديءَ جي تياري، مور ڪٽورو ڏگلو، لاڏيلو ايلي وارو، لاڏيلو گل وارو، جهونپڪو، لاڏيلو تيل چڙهيو، ڪوئل وغيره.(۴). گهوٽ جي ڪنواريتن ڏي روانگي ۽ پهچ (۵) ڏانوڻ ڏانئڻ يا پرکڻ جا ڳيچ (٦) ڇڄ ڪي سوڪڙيون ڏيڻ (٧) شاديءَ جي رات (٨) گهوٽ جي مرحبا جا ڳيچ (٩) لانئن جا ڳيچ (١٠) سيج جا ڳيچ (١١) موڪلاڻيءَ جا ڳيچ (١٢) ستاوڙي جا ڳيچ. انهن شاديءَ جي ڳيچن کان علاوه ٿر ۾ عام ڳيچ بہ رائج آهن. مثلاً: زالن جا ڳيچ جهڙوڪ لوهر، ڏونڙ راٺي، ناگرويل، ڪيوڙو، ڪلالڻ، ليلو پوئيو مروئو، نيپوجهر، جهولتو ماڏريو، چڙوڪلين، جهالريو، هوائيڙو، راهوڙو ريلان. ٻيا آهن: ڦوتاٺا، ٻول پنجر، لونڪڙي ۽ جهبو وغيره.

لوڪ ڪهاڻين مان اهي ڪهاڻيون ڌار ڪري لوڪ ادب جي سلسلي جي ستاويهين ڪتاب ۾ شامل ڪيون ويون آهن جن ۾ "ڳاهون" (ڳائڻ لاءِ بيت جون سٽون) بہ ڏنل آهن. ٿر جون بہ اڪثر ڪهاڻيون اهڙيون آهن جن ۾ بيت ڏنل هوندا آهن. مثلاً راجڪمار ۽ ساهيچي، سڏيوت ۽ سارنگا، ڪيمرو ۽ لوڏڻ، راڻو سوندرو ۽ ماڏل

راڻي وغيره. ڳاهن ۾ آيل بيت ڏاڍي محاوري جا آهن جن جا ڪجهه مثال هت ڏجن ٿا:

سڏيوت ۽ سارنگا ۾ آيل بيت :

سينگي سيلي هاٿ ليو، تن پرخاڪ لڳاءِ
وستر ڀهرو گيڙٽا، وسو پُري جاءِ.
تن پريسم لڳاءِ هاٿ ۾ ليئا ڪيرُ
سارنگا تيري ڪارٽي ڪريو ويس فقير.
شوَ پوڇا يارهن ورس، تن من ساه تر ڏيان
ڇيچ هت بيهارجو، لئي آئون وردان.
بيندي ڏني يال پر، ويسر دم ڪت جات
ان جهيٽي ڀهر ۾ يار ملڻ جو جات.
لعل ورڻ تو چونچ آ، سفيد رنگ تو آنک
محبوب همارو جڏ جاڳي، پر جان ويرا ساک.
تکولي ليو هاسيو، پورا ڪات پچاس
جهنگ اڏائو جهوپڙي، اُت پچائون آس.
ڪانچوئو ڪسيو، ساڙهي پرائي سري
ويرا امر ورجيو، پاپي ناهه ڪسري.
بودو ڪپڙو ڀهو رنگو، سبڻ وارو اڊنگ
ٿڙ ٿڙ ٽانڪا ٽٽيا، آوس موڙي انگ
اسي تنگري ۾ مورک وسي، چتر وسي نہ ڪوئي
ڪانگ موتي چگ گيا، ڪوڪٽ نا ڪوئي.
اس تنگري ۾ چتر وسي، مورک وسي نہ ڪوئي
ٻالاپڻ ري پريتڙي، ميٺ ميلاپو هوئي.

حوالا

1. Grieson G.A. Linguistic Survey of India Vol: VIII Part. I P- 10

٢. پيرومل مهر چند آڏواڻي : "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" ١٩٥٦، ص - ١٤٨ - ١٤٩

٣. رائچند هريجن، "تاريخ ريگستان" (ڀاڱو ٻيو). ١٩٧٥، ص- ١٣٤.

4. Peter J. Grainger and Nita G Grainger A Prelimnary Survey of the Languages of Sindh 1980. P. 41

5. Ibid P-38 -39

٦. رائچند هريجن : "تاريخ ريگستان". (ڀاڱو ٻيو)، ١٩٧٥، ص-١٣٦

٧. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: "مشهور سنڌي قصا" (مقدمو). ص-١

8. Grierson G.A Linguistic Survey of India Vol : VIII Part. I P-142

٩. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ : "لوڪ گيت"، ١٩٦٥، ص - ٢٤٨

١٠. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ : "لوڪ گيت"، ١٩٦٥، ص- ٣٦٠

١١. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ : "ڳيچ" جلد ٻيو، ١٩٦٣، ص-١٩٧

باب چوٿون

پارڪري محاورو

سنڌ جي ڏکڻ اوڀر ڪنڊ وارو علائقو "پارڪر" ٿر جو اهم حصو آهي، جتي ڪارونجهر جبل پنهنجي مان ۽ شان سان ڳاٽ اوچو ڪيو بيٺو آهي. پارڪر جو مکيه شهر ننگر پارڪر، ڪارونجهر جي دامن ۾ واقع آهي. پارڪر جي ٿن پاسن کان واريا سو برپٽ آهي. پارڪر جي پير ۾ ڪڇ جو رڻ آهي، جو اڳي ساموندي ڪاري هو ۽ اڳ اها ڪاري پارڪرٽي پوندي هئي تنهنڪري چوندا هئا "پار اُڪر"، جنهن مان ٿري تيو "پارڪر". هڪ روايت موجب پارڪر جو اهو نالو "پاراسر" نالي هڪ رشي تان پيل آهي (١).

پارڪر جي علائقي ۾ هندو ۽ مسلمان رهن ٿا. مسلمانن جون هيٺيون ذاتيون پارڪر ۾ رهائش پذير آهن: سيد، کوسا، چانديا، ساند، خاصخيلي ۽ ٿوري تعداد ۾ سومرا، کوکر، رند، نهڙي، راهمون، شيدي، ڪنيار، مڱڻهار، مگريا، لنجا، جوڻيجا، سنگراسي، هاليپوٽا، راڄڙ، جهنجي، تيبا، اوٺا وغيره. جڏهن ته هندن جون ذاتون هن ريت آهن: شرمالي برهمڻ، راجگر برهمڻ، سارسوت برهمڻ جين، لوهاڻا، راجپوت، ريباري، سوٺهڙ، چارڻ، جات مالهي، سونارا، سامي، لوهار، بجير وغيره. هندن جون ڪجهه هيٺاهين طبقي واريون ذاتيون به پارڪر ۾ رهنديون آهن، جهڙوڪ مينگهواڙ، ڀيل ۽ ڪولهي وغيره.

پارڪر ۾ جيڪا ٻولي ڳالهائي ويندي آهي تنهن کي "پارڪري" چوندا آهن. پارڪر جي ٻوليءَ لاءِ ٿر جي نامور ليکڪ ۽

محقق رائچند جو چوڻ آهي تہ "پارڪر گجرات کي ويجهو آهي، تنهنڪري پارڪر جي ٻوليءَ تي گجراتي ٻوليءَ جو اثر وڌيڪ آهي"(٢).

"پراڻو پارڪر" ڪتاب جو لائق مصنف "منگهارام اوجها" صاحب جي راءِ ۾ پارڪر ۾ جيڪا ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي تنهن کي "پارڪري ٻولي" چئبو آهي، جا بگڙيل گجراتي آهي. ڪولهين جو لهجو سيني کان نرالو آهي (٣). اوجها صاحب غالباً چوڻ چاهيو آهي تہ پارڪري ڪا ڌار ۽ هڪ مڪمل ٻولي ڪانہ آهي پر گجراتيءَ جو ئي هڪ اهڙو محاورو آهي جيڪو گجراتي ٻوليءَ کان گهٽو مختلف آهي، جيئن تہ گهڻا ڪولهي بہ گجرات مان لڏي آيا آهن، تنهن ڪري انهن جي ڳالهائڻ جو نمونو پارڪريءَ کان بہ ڪجهہ مختلف آهي.

سنہ ١٩٨٠ع ۾ ماهر لسانيات پيمٽر گرينگر ۽ نيٽا گرينگر سنڌ جي ٻولين جو ابتدائي جائزو ورتو/ سروي ڪيو. هنن پنهنجي اڀياس ۾ پارڪري جا بہ نمونا ڏنا آهن. هڪڙو پارڪري ڪولهي ننگر پارڪر جو، جنهن کي پارڪري - گجراتي بہ چون ٿا، ٻيو نمونو پارڪري ڪولهي ڪنري ميرپور خاص جو، هي ٻئي ٻوليون سنڌي سان ترتيبوار ٥٢ ۽ ٦٠ سيڪڙو هڪجهڙائي رکن ٿيون. جڏهن تہ مارواڙي ٻوليءَ سان ٦٨ ۽ ٧٣ سيڪڙو ۽ گجراتيءَ سان ترتيبوار ٧٢ ۽ ٧٥ سيڪڙو هڪجهڙائي رکن ٿيون. (٤)

پارڪري هڪ مڪمل ۽ ڌار ٻولي آهي يا ڪنهن ٻوليءَ جو ڪو محاورو؟ ڇا پارڪري سچ پچ گجراتيءَ جو بگڙيل روپ آهي جيئن منگهارام اوجها لکيو آهي؟ اهڙن سوالن تي ويچارڻ سان گڏوگڏ اسان کي هيءُ بہ اڀياس ڪرڻو آهي تہ پارڪريءَ جو سنڌي ٻوليءَ سان

ڪهڙو ناتو آهي؟ سنڌي ٻولي ۽ پارڪري جا لفظ (Common origi n/cog nate) ڪيتري تعداد ۾ هڪ جهڙائي رکن ٿا. جملن جي بيهڪ ۽ آوازن جا تبادلا ڪهڙا ۽ ڪيئن ٿيا آهن، ان سلسلي ۾ اسان ڪي ننگرپارڪر ٻه وچڙو پيو جتي اسان پارڪري ٻوليءَ جي ڪجهه نمونن کي رڪارڊ ڪيو، ان جي آڌار تي ۽ ٻيو مواد جيڪو اسان جي اڳيان آهي، سو آهي، پارڪري ٻولي رٿي پنچائت (Parkari Language Committee) ننڌو شهر ۾ قائم ڪيل ٻاران پارڪري ٻوليءَ ۾ ڇپايل ڪتاب آهن. هي ڪتاب ١٩٨٥ع کان ڇپجڻ شروع ٿيا آهن. ڪتابن ڇپائڻ جو مقصد پارڪريءَ ۾ تعليم ڏيڻ آهي. ڪتاب گهڻو تڻو سنڌي جي پرائمري اسڪولن جي نصاب جا ترجمو آهن. ننگر پارڪر جي اسڪول ۾ هيءَ ڪتاب پاڙهيا پڻ وڃن ٿا.

پارڪري ٻولي رٿي پنچائت "پارڪري لئنگويج ڪاميٽي" ٻاران ڇپايل ڪتابن ۾ پارڪري ٻوليءَ جي الف - بي ۾ ڇاونجاهه اکر آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي ٥٢ اکرن ۾ ڇئن اکرن جو اضافو ڪيو ويو آهي: چار اکر هن ريت آهن ڎ، ڽ، زهه ۽ ڦهه. هي چارئي وينجن صوتيا سنڌيءَ ۾ ڪين آهن. مذڪوره آوازن جي وضاحت پيش ڪجي ٿي.

ڎ: هي آواز ڏندائون چوسٽو آهي. سنڌيءَ ۾ چار چوسٽا آواز آهن: "ٻ، ڏ، ڄ ۽ ڳ". پارڪري ٻوليءَ ۾ پنجن ئي چوسٽن آوازن جو مڪمل سيٽ آهي. ڎ آواز پارڪري ٻوليءَ جي لفظن ۾ هن ريت ڪم آيل آهي: ڎانترو -ڎاتو ڎيونا -ڎيوتا، دهه - ڎهه

ڦهه : هي آواز ڦاپ معنيٰ نانگ

ڦاهو معني سهڙ،ڦرو معنيٰ سنگ،

لفظن ۾ ملي ٿو. / س/ آواز بدلجي پارڪري ۾ ڳري / هہ/ جو آواز ٿيو آهي.

ڙ: هي آواز / ڙ/ جو وسرگ آواز آهي. هي آواز هنن لفظن ۾ ڪم آيو آهي:ٿاڙو معنيٰ ٿالو،ماڙو معنيٰ اڪيرو،ٿاڙئي معنيٰ ٿالهي،هڙ معنيٰ هَرُ

زهہ : هي آواز (ز) آواز جو وسرگ آواز آهي. سنڌيءَ ۾ ڪونہ آهي. سنڌيءَ جي /جهہ/ آواز سان تبديل ٿيندو آهي، مثلاً:زهونپڙو - جهوپڙي،زهاڙڪو - وڻ.

پارڪري ٻوليءَ جي پنچائت ۽ نوجوان برطانوي اسڪالر رچرڊ هائيل ۽ سندس ساٿين جي مدد سان گذريل ٻن ٽن سالن ۾ ڪجهہ ڪتاب تيار ڪري ڇپرائي پڌرا ڪيا آهن، جن جو تفصيل هن ريت آهي:

١. پارڪري ٻولي پڙهارو ڪتاب	١٩٨٥
٢. پارڪري اکر ان ڦوٽو	١٩٩٠
٣. پارڪري پٽو	١٩٩٠
۴. پٽوان شيکو	١٩٩٠
۵. وارتائون پٽو	١٩٩٠
٦. پارڪري ڪتاب پلٽو هارو	١٩٩٠
٧. پارڪري ٻازون رو ڪتاب	١٩٩٠
٨. پارڪري پيرهون ڪتاب	١٩٩٠
٩. پارڪري پيزو ڪتاب	١٩٩٠
١٠. شروعاتي سائينس	١٩٩٠
١١. آپٽو جڳت	١٩٩٠

١٢. جهنگ ري وارتائون	١٩٩١
١٣. زناورن ري وارتائون	١٩٩١
١۴. مارو گهر	١٩٩١
١۵. رومارئي اکائي	١٩٩١
١٦. هڑمو ٻائي	١٩٩١
١٧. ٿائو ڪو هاري	١٩٩١
١٨. پاڪستون آپڻو ڏيهہ	١٩٩١
١٩. ڏڪہ ان تاو	١٩٩١
٢٠. ماکي آپڻي ڏشمن	١٩٩١

پارڪري ٻوليءَ ۾ ٻاراڻو بيت ”واه ڙي تارا گول تارا“ جو منظوم ترجمو هت ڏجي ٿو:

واهہ ڙي تارا، گول تارا
روشني واڙا تارا، چمڪيا واڙا
هونز رئہ ٿوڻئہ نيهر وهہ
آپ ٻڌا موئين پڪڙو هہ
چلڪو چمڪو ھاري رات
ڪرئہ تمارئي ڪيو ئي وات
روشني تمارئي جي نہ هوئہ
مساڦر ڏيکاڙ شيرڙو سارو

پارڪري ٻوليءَ جا جملا ۽ سنڌي ٻوليءَ جا جملا پيش ڪري ڏٺو ويو تہ پارڪريءَ ۾ ڪهڙا لفظ سنڌيءَ جا آهن ڪهڙا گجراتي جا ۽ ڪهڙي طرح لفظن ۾ ڦيرو آيو آهي. هيٺ اهڙا جملا درج ڪجن ٿا:

سنڌي	پارڪري
سبق پڙهه، گهوڙي چڙهه	سبق پڻ، گهوڙا ماٿه سڙ
ادا ڪالهه آيو	ڀائي ڪال آيو
سنها اکر لِکُ	پاتڙا اکر لک
سوير سمهه، سوير اٿ	ويلو هو، ويلو اُوٺ
گلاس ۾ پاڻي آهي	ڳلاس موئين پوٺي سئہ
مٿي تي ٽوپي آهي	ماٿا مانهہ ٽوپئي سئہ
پيجرو ۽ پکي ڏس	پينزو ان پکي زو
پيجري ۾ پکي آهي	پينزرا موئين پکي سئہ
ٻار پيٽ تي آهي	ٻار پينٽ مانهہ سئہ
هيءَ انب منهنجو آهي	اي اونٻڙئي مارئي سئہ
هيءُ ڪيلو تنهنجو آهي	اي ڪيوڙو ٿارو سئہ
صوف منهنجا آهن	صوف مارا سئہ
ڏاڙهون تنهنجا آهن	ڏاڙام ٿارا سئہ
انبڙيون منهنجون آهن	اونبڙي ماري سئہ
ڦريون تنهنجون آهن	ڦڙي ٿاري سئہ
تون منهنجو ڀاءُ	تون مارو ڀائي
مان تنهنجي ڀيڻ	هون ٿارئي ڀين

”پارڪري“ ٻوليءَ جو گجراتي ٻوليءَ سان گهرو ۽ قريبي رشتو معلوم ٿئي ٿو. پر پارڪريءَ تي سنڌي ٻوليءَ جا ايترا تہ اثرات ٿيا آهن جو اها ٻولي مڪمل طور بدلجي هڪ نئين ٻولي طور تي اسڙي

آئي آهي. سنڌي ٻوليءَ جا هيٺيان صوتي (Phonetic) اثرات نظر اچن ٿا.

١. سنڌي ٻوليءَ جا چارئي چوسٹا آواز (ٻ، ڏ، ڄ ۽ ڳ) پارڪريءَ ۾ داخل ٿيل آهن، جن مان ڄ ۽ ڳ گجراتيءَ ۾ نہ آهن.

گجراتيءَ ۾ ٻ ۽ ڏ بہ ناهن. پارڪري ٻوليءَ سنڌي کان ورتا آهن. پنجون چوسٹو آواز يعني ڏنداڻون چوسٹو ڎ آواز بہ پارڪري ٻوليءَ ۾ ڪڇي محاوري مان آيو آهي. ڪڇي ۾ ڎ آواز اڳ ئي موجود آهي، هي ڪڇي اثرات جو اهڃاڻ آهي.

٢. سنڌي نڪاون آواز (م، ن، ڻ، ڃ ۽ ڱ) آهن، جن مان ڃ ۽ ڱ آواز بہ سنڌيءَ مان ورتا ويا آهن. جيڪي گجراتيءَ ۾ ڪين آهن.

٣. هيٺ ڏنل لفظن جي مثالن مان معلوم ٿيندو تہ پارڪري ٻوليءَ سنڌي آوازن کي ڪهڙي طرح تبديل ڪيو آهي:

سنڌي	پارڪري	صوتي تبادل
ٻڌڪ انب	بدڪ اونبڙئي	ٻ کي ب ۾ بدلايو ويو آهي.
ڄپ	جيپ	ڄ کي ج ۾ بدلايو ويو آهي.
چنڊ	سندر	چ کي س ۾ بدلايو ويو آهي ۽ ڊ کي د ر ۾ بدلايو آهي.
ڇٽي	سترئي	ڇ کي س ۾ ۽ ٽ کي تر ۾ بدلايو ويو آهي.
حجم	هزوم	ج کي ز ۾ بدلايو ويو آهي.
دروازو	ڎروازو	د کي ڎ ۾ بدلايو ويو آهي.

ٻيل	ڀيل	ٻ کي ڀ ۾ بدلايو ويو آهي.
صوف	صوق	ف کي ق سان بدلايو ويو آهي.
تڏ	ٿينڏ	ت کي ٿ ۾ بدلايو ويو آهي ۽ گهٽو سُر (اين) جو اضافو ڪيو ويو آهي.
ويٺو	ٻيٺو	و کي ٻ ۾ تبديل ڪيو ويو آهي.
جهاز	جاج	ز کي ج ۾ بدلايو ويو آهي.
لغڙ	لڳڙ	غ کي ڳ ۾ بدلايو ويو آهي.
گڏهه	گڌيڙو	ڏ کي ڌ ۾ بدلايو ويو آهي.
ڊاک	دراک	ڊ کي در ۾ بدلايو ويو آهي.
جهوپڙي	زهونپڙو	جهه کي زهه ۾ بدلايو ويو آهي ۽ اُون نڪائو، سُر ۾ داخل ڪيو ويو آهي.

گجراتي ٻوليءَ جو "ڇي" لفظ جنهن جي معنيٰ آهي: "آهي" سو پارڪري ۾ بدلجي ٿيو آهي "سئہ" اهڙي طرح "م"، "تي"، "۽" لاءِ پارڪري لفظ ترتيبوار آهن "موئين"، "مانهہ" "ان" جيڪي سنڌي کان وڌيڪ گجراتيءَ جي ويجهو آهن. پارڪري ٻوليءَ ۾ لفظ "مارئي" معنيٰ "منهنجو"، تارو معنيٰ تنهنجو، مارا منهنجا ۽ تارا معنيٰ تنهنجا، هون معنيٰ مان يا آءٌ بہ گجراتيءَ کي وڌيڪ ويجهو آهن بنسبتاً سنڌي ٻوليءَ جي.

زمان حال جو هڪ سنڌي جملو:

ٻار ٻڪن ٿا، پارڪري ٻوليءَ ۾ چوندا : ٻاڙ ٻوڙتهہ ريا.

جملي ۾ ڪم آيل ٽئي لفظ گجراتيءَ جي ويجهو آهن. پارڪري جي موجوده لفظي ذخيري ۽ منجهس آيل صوتي اضافا، ڪيس هڪ

علحده ٻوليءَ جي صورت ۾ تہ آندو آهي، پر ساڳئي وقت ڪيس گجراتيءَ ڪان گهڻو پري ڪري ڇڏيو آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي گهڻو قريب آڻي بيهاريو آهي.

جيئن جيئن وقت گذرندو رهي ٿو، تيئن تيئن پارڪري ٻوليءَ جو لاڙو سنڌي ٻوليءَ سان وڌندو رهي ٿو. پارڪر جا لوڪ گيت پارڪري ٻوليءَ جي اوسر ۽ تاريخ تي روشني وجهن ٿا. لوڪ گيتن ۽ لوڪ ادب وسيلي پارڪري ٻوليءَ جي چڱيءَ ريت اوڪ ڊوڪ ڪري سگهجي ٿي. منگهارام اُوجها صاحب پارڪر جي خطي مان ڪي ڪٺا پنهنجي ڪتاب ”پراڻو پارڪر“ ۾ تہ ڏنا آهن پر ڪافي سارو مواد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي بہ گڏ ڪري ڏنو اٿائين، جنهن کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب لوڪ ادب جي ڪتابن ۾ مناسب جاءِ ڏني آهي. منگهارام صاحب پارڪر جي نج شعر جي نموني طور هيءُ گيت ڏنو آهي:

گمي چي گلبدن تارو، چترا چت چنجي چي
آري ويوڳ ٿي وهالي، ڪري ڪر دل پتڪي چي
آتش ڪيس لانباچي، سوندا يتر پڙ سوچي
اڏيڪا انتر تي ني، ڦٽيڊر سيس پتڪي چي
للاتي چاندلو سويي، نهاري نيتر لويي چي
ششي ايمر ڏاري ني، ڪوڏ ني مک مٽڪي چي
هرڻ سم نيتر چي تارا، وري وشال ني ڪارا
نيڻ نت ٿي نہ ٿايو تو، نهين ڪو ڪال چٽڪي چي
گلابي گال چي گورا، سو يت ناڪ ۾ نت نبي
اها نت نوٽو موتي، اڌر پر چيڪ لٽڪي چي

منوهر مکڻ تارون چي، تــروٽي تيج وارن چي
ششـِي شرمائي نيڻ گگني، گهاوي گرو پٽکي چي.

هن گيت ۾ ڏنل ڪيترائي لفظ گجراتي جا آهن ۽ فعل ”چي“ بہ اصل گجراتي جو ڪم آيل آهي جيڪو بعد ۾ پارڪري ۾ سئم تي چڪو آهي.

ٿري لوڪ گيت ”هيلوڪو وري آ“ جيڪو سموري ٿر ۽ معياري سنڌي ۾ ڪي مصراعون ڏاتڪي سميت رائج آهي، هي ساڳيو لوڪ گيت پارڪر ۾ بہ ڳايو وڃي ٿو. جنهن کي پارڪريءَ ويس پهرايو ويو آهي. اوجها صاحب پارڪر جي گيت طور پنهنجي ڪتاب جي صفحي ١٢١ تي ڏنو آهي. هن گيت منجهان پارڪري ٻوليءَ جي مهڪار اچي ٿي. گيت هيٺ پيش ڪجي ٿو:

سايون ڪورايون تان، وٿاٿي آيون ڙي
تاجي ڏوجهاري، ڏسڪا پري ڙي
جاني ڙا، وهيلو وري آءِ

ست تان سهيليون، پاٿي ڙي گيون ڙي
تاجي هانجر آنسوڙا هاري ڙي
جاني ڙا، وهيلو وري آءِ

سائو تان سارون ڙو، وينتٺي رهيو ڙي
تاجي وڇوڙي ۾ ويراڳڻ ڦران ڙي
جاني ڙا، وهيلو وري آءِ

پيجي ڪو سهيلين، ٽيچ ڪور کي ڙي
تاجي مرگها نيٽي ميلي ويس ڙي
جاني ڙا، وهيلو وري آءِ

کنوڻ ري ڪڙڪي، مانجي ڇاتي ڪو ڌڙڪي
چو ماسو تڪڙو جائي ڙي
جاني ڙا، وهيلو وري آءِ

ٿر جو هڪ ٻيو مشهور لوڪ گيت آهي "ورسارو". هن "لوڪ گيت" جون ٽي روايتون ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ڪتاب "لوڪ گيت" (لوڪ ادب سلسلي جو سترهون ڪتاب) ۾ ڏنيون آهن. منگهارام اوجها صاحب کان مليل روايت ننگر پارڪر جي حوالي سان ڏني وئي آهي- "ورسارو" عنوان جي هن لوڪ گيت کي هت پيش ڪجي ٿو:

اڄ اتر ۾ ڏنڌلو، موتوڙي ڇنڊازو ورسي مينه
اي منهنجا وهندڙ بادل، تنهنجي ٻنان وسڪارو لونبيو جائي
اڇي پک رو بگلو بيٺو مين تان جاٿيو هنس
هنسلو ويچارو ڇا ڪري، منهنجو پرديسڻ سان لڳو نينهن
اي منهنجا وهندڙ بادل، تنهنجي ٻنان چوماسو لونبيو جائي
اتر ڏِس رو ميهولو ورسي، منهنجي ڀڃي امرائي ري ڀت
ساسو تنهنجو ڏڪرو، چڙهيو منهنجي چت
مرگها نيني را بالم، تنهنجي ٻنان ورسارو لونبيو جائي
اتر ڏس جو واءُ لڳي، منهنجو ٽٽي نوسر هار
ساسو تنهنجو ڏڪرو ٽي ويو مون کان ڏار
اي منهنجا وهندڙ بادل، تنهنجي ٻنان چوماسو لونبيو جائي
اڄ سڀ سهيلي سورهن سنگار، اي پرديسڻ اوڊيو نه ڪيئن
ڪاوڄ توتي ورجيو، ڪا ماندو پڙيو تون مينه
اي منهنجا پرديسي بادل، تنهنجي ٻنان وسڪارو لونبيو جائي

هن لوڪ گيت جي ٻوليءَ تي معياري سنڌيءَ جو تمام گهرو اثر واضح نظر اچي ٿو، هيٺيان فقرا معياري سنڌيءَ جي بناوت وارا آهن:

اي منهنجا وهنڊڙ بادل، تنهنجي بنان وسڪارو ....
هنسلو ويچارو ڇا ڪري منهنجو پرديسڻ سان لڳو نينهن
اتر ڏس ۾ واءُ لڳي، منهنجو ٽٽي نوسر هار
تنهنجو ڏيڪرو تي ويو مون ڪان ڏار.

"ڏيڪرو" لفظ ڍاٽڪي ۾ عام مروج آهي ۽ "پٽ" جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي. هت هيءُ لفظ پارڪري ٻوليءَ ۾ ڍاٽڪي اثرات جو اهڃاڻ ڏئي ٿو.

پارڪر جي طرف شاديءَ جي موقعي تي لاڏا ۽ ڳيچ پنهنجي پارڪري ٻوليءَ ۾ ڳايا ويندا آهن. "ڳيچ" ڪتاب جي جلد ٻئي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ٿر جا ڳيچ به شامل ڪيا آهن سي اڪثر ڍاٽڪي محاوري جا آهن. منگهارام اوجها صاحب هڪ ڳيچ پنهنجي ڪتاب ۾ ڏنو آهي. هي ڳيچ زالن جي نج ٻوليءَ جي نمائندگي ڪري ٿو. گيت ۾ ماءُ ۽ پٽ جي وچ ۾ گفتگو آهي. ڳيچ جا ٻول هن ريت آهن:

ماڙي، ٻارهن ورس آويو، ماڙي، نہ ڏسي پاٽلي پرمار ري
جاڙيجي مان
ٻاپيو ٻوليو، ڪاٽڙ ري ڪيجڙي
بيٽا، ايهن پاٽي ٻهوگئي، بيٽا، ڇوٽوڙو ڏيور ساٿ
ٻاپيو ٻوليو ڪاٽڙ ري ڪيجڙي
ماڙي جل ٿل سپ ديکيا، پڻ نهين ديکي پاٽلي پرمار ري

جاڙيجي مان

ٻاٻيو ٻوليو، ڪاٽڙ ري ڪيجڙي

ڏيڪرا ٻينٽي ويس ني هٿيار ڇوڙيٽي، ڏلٽا ڌري آوسي

ٻاٻيو ٻوليو ڪاٽڙ ري ڪيجڙي

ماڙي، گهنٽيون ني رتڙا جوئي رهيو، ماڙي نہ ديکي ٻاٽلي پرمار ري

جاڙيجي مان

ٻاٻيو ٻوليو ڪاٽڙ ري ڪيجڙي

ڏيڪرا ٻيس هٿيار ڇوڙيٽي، ڪليا ڪنور ويس ڌوڪ ني آوسي ري

ٻاٻيو ٻوليو ڪاٽڙ ري ڪيجڙي

ماڙي نديون نالا جوئي ديکي ري، ماڙي نهين ڏيءَ ٻاٽلي پرمار ري

جاڙيجي مان

ٻاٻيو ٻوليو ڪاٽڙ ري ڪيجڙي

اينا ٻچڪا مان ڪوري ٻانڌني ري، اي ٻانڌني ديک ني ٻاور هاو ري

اي گوڄارن مان

انٻلو ورک سوکي ڳيو ري

”ڳاهن سان ڳالهيون“ جي سري واري ڪتاب ۾ گهٽيئي ڳالهيون گڏ ڪري ڇپايل آهن. راجڪمار ۽ ساهيڇي واري ڳالهہ، منگهارام جي روايت جي حيثيت ۾ شامل ڪيل آهن. ڳالهہ ۾ آندل ڳاهون هت ڏجن ٿيون: اهي سمورا بيت گريئرسن بہ ڍاٽڪي / ٿريچي جي نموني طور ”لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا“ ۾ ڏنا آهن. جيڪي هن ڪتاب ۾ ضميمو ”ب“ ۾ ڏنا ويا آهن. گريئرسن جا ڏنل بيت ڍاٽڪي محاوري جا آهن. جڏهن تہ اوجها صاحب جي ڳاهن / بيتن ۾ پارڪري عنصر گهٽائيءَ سان موجود آهي. اوجها صاحب

جي رڪارڊ ڪيل بيتن جا اصل ٻول هت درج ڪجن ٿا:

نگري! تون اولي ٿي، ماڙي نهاريو مَ اڄ
نڪا ڏيون ۾ ڏيول پتري، نه راتين ۾ رڄ
اڄ اٻلا وٺ ڇو آيا، ڪهڙو پيو مون ڪام
مهنتو تنهنجو گهرنا، مون شڪل ورٽي رو شام
نگري ! تون اولي ٿئين، ماڙي نهاريوم اڄ
اڄ مون آيو اٻلو

هون آيو اٻلو، پلا پيي ٻولاوڻ ڪج
ڏينهن گيو، گهر آپري، راجا گهران جاءِ
مون اٻلا سان ڪهڙو ٻولڻو تون ڪيهر مون گاءِ
ڪيهر بڪ ڪوئلي، آجيا بڪ بگهار
ڪيهر ڪوئلي ڪي ڪائيندو، جي حيلو ڪرين هزار
واڙ ڏيان ڪينتر نان، واڙ ڪيتر نان ڪاءِ
راجا ڏنڊي رعيت نان، ڪوءِ ڪنهن وٺ جاءِ
ڪوڪ مت ڪر ساهيڇي ! ڪوڪ ڪري ڪڻ هوءِ
ڪيهر بڪ چڙهي ڪوئلي، ڇٽي سٽي نه ڪوءِ
آڻ ڏيان راجا توڪي، مت الوپيا آپ
مون اٻلا سان ڪهڙو ٻولڻو، هون بيٺي تون باپ
پڳ پڳ پر گهسي، پايل گهس گهس جاءِ
هون پچان، اي سکي! تني نند ڪيئن نه آءِ
ڏرتي ڏان نه پتجي، تارا منڊل هست هوءِ
ڏارائين سين پريت ڪران تہ پرتوي پرلئہ هوءِ

لعل پلنگ لچڪيو نهين پايل جي جهٽڪار
هون پيچان اي سڪي! ڪوڻ چتر، ڪوڻ گنوار؟
تو ڏني تلاوڙي پاڻي پيڻ ري ڪج
هنسي چونچ چو نہ ٻوڙي، تنهن جو اتر ڏيو اڄ
جي مارگ ڪيهر هليو رجي لڳي تٽي
اوڪڙيا ايا سڪسين، چنا نہ هرٽي
پار چڙهي جل تانگهيو، پاڻي پيڻ ري ڪج
پڻ هنسي چونچ ٻوڙي نهين، نشچئہ آٿيو اڄ (۵).

ٿر ۽ پارڪر جا علائقا سنڌ جا اڻ ٽٽ حصا رهيا آهن. اڄ بہ سنڌ انهن علائقن جي اڪيلي وارث ۽ وسيلو آهي. سنڌي ٻولي سنڌ جي هڪ ڀرپور جاندار ۽ سگهاري ٻولي آهي. پارڪري توڻي ڍاٽڪي محاوري جا سنڌي ٻوليءَ سان ناتا رشتا نهايت قريبي آهن، لوڪ ادب جي وسيلي پاڻ ۾ پريت جا پيچ نهايت پختا پيل اٿن. سنڌي ٻوليءَ پارڪري تي نہ صرف صوتي ۽ صوتياتي طور اثر انداز ٿي رهي آهي پر پارڪري جي لفظي ذخيري ۾ پڻ ڪيترائي سنڌي لفظ روز بروز شامل ٿيڻ لڳا آهن. ان جو هڪ سبب هيءُ بہ نظر اچي رهيو آهي تہ ڪيترائي پارڪري ٻولي ڳالهائڻ وارا لوڪ ننگر پارڪر مان نڪري ميرپورخاص، ڪنري ۽ ٻين هنڌن تي بہ وسي ويا آهن پر پوءِ بہ پارڪري جي عمل دخل جو دائرو پارڪر جو خطو آهي.

حوالا

١. منگھارام اوجھا ”پراڻو پارڪر“ (ٽيون ڇاپو)، ١٩٨٨. ص-١.
٢. رائچند ”تاريخ ريگستان“ (ٻيو ڀاڱو)، ١٩٧٥. ص - ١٣٤.
٣. منگھارام اوجھا ”پراڻو پارڪر“ (ٽيون ڇاپو) ١٩٨٨، ص- ١١٧.
٤. Peter J. Grainger, & Nita G. Grainger, A Prelimnary Survey of the languages of Sindh, 1980. P-38.
٥. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ”لوڪ ڪهاڻيون“ جلد- ٧ (ڳاهن سان ڳالهيون)، ١٩٦٤، ص -٣٢ - ٣٧.

—

باب پنجون

سوڍڪي محاورو

ٿر جا مکيہ محاورا ڍاٽڪي ۽ پارڪري آهن، جڏهن تہ سنڌي، گجراتي ۽ مارواڙي ٻولين جا بہ ڪجهہ محاورا ڳالهايا ويندا آهن. ڪيترن وڏن محاورن جا بہ ٻہ چار نمونا ٿورڙي ڦير گهير سان ان ساڳي علائقي ۾ رائج هوندا آهن. محاوري کي اپ ڀاشا ۽ ننڍي محاوري کي اپ اپ ڀاشا بہ سڏيو ويجي ٿو. مثال طور اترادي (سري واري) محاوري جا ننڍا محاورا شڪارپوري، لاڙڪاڻائي، اباوڙائي ۽ ماتيلي جا موجود آهن، اهڙي طرح ٿر جي هڪ ننڍي محاوري سوڍڪي جو ڪجهہ احوال هت ڏجي ٿو.سوڍا اصل پرمار راجپوت سوڍڪي ڳالهائيندا آهن. سوڍا نہ رڳو سنڌ جي ٿر واري علائقي ۾ رهندا آهن پر ڪيترائي سوڍا سرحد پار ڀارت جي علائقي ۾ پڻ رهندا آهن. سوڍن جي اصل نسل جي باري ۾ ڀيرومل مهر چند آڏواڻي صاحب لکيو آهي تہ :

”پرمار راجپوت جو اندر ديوتا جي ڪرپا سان اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيو هو، تنهن ستين لوڪن کي ماري برهمڻ راڄ جو بچاءُ ڪيو ۽ پوءِ هن نہ رڳو ابو پهاڙ ۽ ان جي آس پاس جي ملڪن تي حڪومت ڪئي پر سڄي ڀارت جو راجا ٿيو. هن جا پويان راجپوت يعني راجا جا پٽ سڏجڻ لڳا. پرمار راجپوتن جون ڪل پنجٽيهہ شاخون سڄي هندستان ۾ آهن. انهن جن راجائي ڪمائي سي ”ٺڪر“ سڏجن ٿا باقي ٻيا پائر رڳو پرمار راجپوت ڪونجن ٿا، جي هن وقت ٿر ۾

گهٽيئي آهن. انهن پرمار راجپوتن مان چار راءِ نالي راجا هئو، جنهن کي ٻه پٽ ٿين نياڻي هئي. چار راءِ جي وڏي پٽ جو نالو سوڍو تنڍي پٽ جو نالو سانکلو هو، سانکلي جو اولاد سانکلا راجپوت سڏجن ٿا جي جوڌپور ۽ بيڪانير پاسي گهڻا آهن. ٿرپارڪر ضلعي ۾ سوڍا راجپوت گهڻا آهن، اهي پنهنجي وڏي ڏاڏي "پرمار" جو نالو گڏي پاڻ کي "پرمار سوڍا راجپوت" سڏائيندا آهن. راجا چار راءِ جو مربي پٽ سوڍو وڏو ڪٽڪ ڪاهي سنڌ ۾ آيو ۽ سنڌ ۾ رني ڪوٽ ۾ راڄڌاني ڪري پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. سوڍن پوءِ ٿر جي ٻين ڪيترن علائقن تي قبضو ڪيو ۽ ڍٽ جي سموري خطي تي حڪومت هلائي (١). پيرومل جي راءِ موجب سوڍن جي صاحبي سنہ ١٣٩٠ع ڌاري تائين رهي. عمر ڪوٽ جو قلعو سوڍن کان سومرن جي سترهين حاڪم عمر سومري فتح ڪيو. ان وقت تائين سوڍن جو زور ٽٽي چڪو هو. (٢)

سوڍڪي محاوري جي باري ۾ ڀارت جو مشهور ماهر لسانيات پرسو گدواڻي پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي زيارت" ۾ لکي ٿو: "سوڍا سنڌي ٻوليءَ جي ٿريلي اپڀاشا جي اپ اپڀاشا (Sub dialect) ڍاٽڪي ڳالهائيندا آهن. جيڪڏهن ذات پاتي اپڀاشا جي حساب سان ڏسجي تہ سوڍا سوڍڪي اپڀاشا ٿا ڳالهائين، جو تہ اپياس ڏيکاريو آهي تہ سوڍن ۽ مينگهواڙن وغيره جي اپڀاشائن ۾ ٿورا فرق آهن، پر گهٽي ڀاڳي سوڍا وچولي پڻ ڄاڻن ٿا.ڇا ڪي سنڌي جي معياري ڀاشا ميجي وڃي ٿي. گهڻا سوڍا تہ سنڌي لپي (عربي سنڌي) چڱي طرح لکي پڙهي ڄاڻن. (٣)

سوڍڪي ۾ ٻاهريان اثرات گهڻا نہ ٿيا آهن. سنڌي ٻوليءَ جي

معياري محاوري ۽ سوڍڪي محاوري ۾ جيڪي فرق آهن انهن بابت پرسو گدوائي لکي ٿو : ”سوڍڪي رڻ ۾ ڳالهائي ويندي آهي اِن سبب گهٽِن ئي جديد اثرن کان آجي آهي. گهٽيئي لفظ جيڪي معياريءَ مان گم ٿي ويا آهن سي سوڍڪي ۾ اڄ به واهپي ۾ آهن. جنهن کي اسين خراب ٽيڻ چئون يا ”ٽنل“ چئون تنهن کي سوڍا ”جهرپل“ چون، ”ٽاڻو“ لفظ اجان سوڍڪي ۾ رواج ۾ آهي. جڏهن ته سنڌي ۾ هاڻ ”وقت“ ۽ ”ٽائيم“ چيو وڃي ٿو. ”ڪِڙڪي“ معنيٰ ”گهنٽي“ سوڍڪي ۾ آهي. صندليءَ لاءِ لفظ ڪم آئين ”ڪٽولي“، بال لاءِ جيڪو لفظ ڪم آئين سو آهي ””ڏڙو“ (۴) سوڍڪي ۾ رنگن جا نالا سنڌيءَ کان ٿورا ڦريل آهن مثلاً :

سوڍڪي	سنڌي
ڌؤرو	اڇو - ڌؤنرو (رنگ ڍڳي جو)
رَتو	ڳاڙهو
ڪارو	ڪارو
پيرو	پيلو
لِيلو	سائو
ڪَناتو	نيرو

سوڍڪي ڳالهائيندڙ هلڪي ۽ گهاٽي رنگ ۾ به فرق ڪندا آهن. مثال جڏهن ڪنهن شي جو رنگ گهاٽو ڳاڙهو هوندو آهي ته پوءِ ان کي چوندا ”پڪو رتو“، جي ڪنهن شيءِ جو رنگ هلڪو ڳاڙهو هوندو آهي ته چوندا ”ڪچو ڳاڙهو“ .

سوڍڪي جا ڪجهہ پيا لفظ:

ڀولائي: اها ڳاءِ جنهن جي بدن جو رنگ ڪارو هجي پر منهن جو رنگ اڇو هجي.

ڪولي: جنهن ڳاءِ جا سڱ ۽ ڪر اچيئڙا هوندا آهن ان کي ڪولي چون.

چونٽري: ان ڳاءِ کي چون جنهن جي بدن جو رنگ ڪهڙو بہ هجي پر پيچ اڇي رنگ جو هجي.

پينٽڙي: ٻڪري جنهن جي پيٽ تي اڇو ٽڪو هجي.

نو چاندري: ان مينهن کي چون جنهن جي بدن تي نو اڇا ٽڪا يا نشان ٿين.

ڊاڪٽر پرسي گدواڻي سوڍڪي محاوري جو مطالعو، ڀارت ۾ ڪڇ جي ٻني علائقي ۾ وجي ڪيو آهي جتي سوڍا وڏي تعداد ۾ رهائش پذير آهن. سنڌ ۾ رهندڙ سوڍا بہ سوڍڪي ٻولي ڳالهائيندا آهن. سنڌ جي سوڍن جو جيسلمير ۽ ڪڇ جي وڏن گهراڻن سان تعلق رهيو آهي پيرومل لکي ٿو : ”عمر ڪوٽ توڙي ننگر پارڪر جا ڳادي نشين راڻا جهڙي تهڙي گهر ۾ ڌيئون ڪين ڏيندا آهن ۽ پرڻبا بہ وڏن گهرن مان آهن. هن جي متي ماڻتي ڪڇ جي راءِ، جيسلمير جي راول ۽ جوڌپور جي مهاراجا سان آهي.(۵) تر جي سوڍن / راڻن جون ريتون رسمون سنڌ جي ٻين هندو ذاتين کان ڪجهہ مختلف بہ آهن. ڳادي نشين سوڍن جي گذاري وڃڻ بعد مٿاڻن قبا اڏايا ويندا آهن. ان باري ۾ پيرومل مهرچند آڏواڻي لکي ٿو:

”هاٿوڪن نالي ماتر ڳادي نشين راڻن مان ڪو مرندو آهي تہ هن جي سنک ذري پوري ان جي مٿان قبو اڏائيندا آهن، انهن قبن کي

”پاڙيا“ چوندا آهن. جن پاڙين جي اندر هڪ پٿر تي انهيءَ راڻي جي شڪل اڪرائيندا آهن ۽ انهن پٿرن کي ”لوڙهيون“ چوندا آهن (٦).

”لوڙهہ“ لفظ سنڌي مسلمان بہ قبرِ لحد، تربت، گور جي معنيٰ ۾ ڪم آڻيندا آهن (٧). گمان غالب آهي تہ هيءُ ساڳيو لفظ آهي جو سوڍڪي ۾ عام طور رائج آهي ۽ معياري سنڌيءَ مان ورتو ويو آهي.

حوالا:

١. پيرومل مهر چند ، ”سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“، ١٩٩٠ ص ٣٠ -٣٣
٢. ايضا. ص ٤٣
٣. پرسو گدواڻي، ”سنڌي ٻوليءَ جي زيارت،“ ١٩٨٩، ص ٣١
٤. ايضا ص -٢٥ -٢٨
٥. پيرومل مهر چند ، ”سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“، ١٩٩٠، ص، ٧٣
٦. ايضا ص٧٤
٧. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”جامع سنڌي لغات“ جلد پنجون، ص -٢٥٢٩

باب ڇهون

ٿر جا پهاڪا، چوٽيون ۽ اصطلاح

ٿر مان گڏ ڪيل پهاڪا، چوٽيون ۽ اصطلاح معنيٰ سميت هن باب ۾ پيش ڪجن ٿا:

لُنب مکڻ چنب = لنب ڪارائڻ سان ڏڳيون مکڻ جام ڏينديون آهن، تنهن ڪري چوندا آهن:لنب مکڻ چنب.

ڪدڙن جا اوتارا ڪنيارن جي گهر = ٿر ۾ ڪدڙا ڪنيارن جي گهر ۾ ٽڪندا آهن.

لانپوئو ڏيڻ = لاش کي ساڙڻ وقت باهه ڏيڻ.

پيرا اپڙيل = مرد جو بد چال هجڻ.

نول ڪرڻ = سولو ڪرڻ.

ڪو اُڳو اچنو رهي ؟ = سج اُيرڻ بعد ڪو لڪو رهي سگهندو ڇا؟

سنپت آهي برڪت (ٿر جي هڪ چوٽي) = ہڌيءَ ۾ برڪت آهي.

ٽالهيون لاهڻ = قطع تعلقات.

نيات ڪان ڇيهه = برادريءَ مان ٻاهر.

سجو پٽيل راڄ تي چٽي = (ٿر جي چوٽي) سجو پٽيل راڄ کي ٺي ڦريندو رهندو.

جونءَ سمهي، ليک سمهي ننڊ ڪرڻ = بنا الڪي ننڊ ڪرڻ.

وهانءَ جو ڏورو = اڇوتن جي شاديءَ ۾ پيلو سڳو وٽيل، دعوت نامي طور موڪليو ويندو آهي.

چونري جو دونهون لڳڻ = ڪنهن عورت جي شادي ٿيل هجڻ.

ڪنوار گرھ = رن زال ۽ ڪنواري مرد جي شاديءَ مان ٿيل اولاد.
ماني اڪ ٿيڻ = گھر ۾ رنجش پيدا ٿيڻ، گھريلو ڪٽ ڦٽ.
پيڙن ۾ پرم = هڪ ٽري چوٽي، گڏ رهڻ ۾ عزت آهي.
ونو ته ٽر، نه ته ٻر = (ٽري چوٽي)، برسات پئي ته ٽر ۾ سڪار نه ته رڻ پٽ بيابان.
اُنچر لڳڻ = جام، گهٽا ٿيڻ.
ٽر آهي ٽڻ تي نه ڪڻ تي = هڪ ٽري چوٽي.
تاڙي جي تنوار = تاڙو پکي ٻولي ته مينهن وسڻ جو سميو ٿئي.
آکو پايو، گهر گهر ٿاهيو= ٽري ٻاراٽا ٻول معنيٰ برسات پئي اچي تياري ڪيو.
مينهن جو موهري = تاڙو پکي.
مينهن جو مانجهي = سانجهيءَ تارو.
ٽڏو منو واءُ، جنهن ۾ لاءُ نه ساءُ = هڪ چوٽي.
ڏهائيءَ جا ٻول = سج ايرڻ بعد ٿيندڙ گجگوڙ.
پيم سر اڪان ري گوڊي = هڪ ٽري چوٽي.
اسوءَ جا دارُوڙا = اسو مهيني ۾ وسندڙ ڇدو مينهن.
ڪَتيءَ جا ڪاڙها = ڪَتي مهيني ۾ ٿيندڙ گرمي.
ميهه جا ماما = مينهن وساڙا.
هرٽيا پيارڻ = مينهن جو پاڻي واٽن تان هرڻ به پيئن.
مارئيءَ جو پٽر = ٽر جو هڪ خوشبودار ٻوٽو.

—

ضميمو "الف"

ٿر جا چوند لفظ

آٿاٺو- (ڍاٽڪي) آچار

آپ - (ڍاٽڪي) پاڻ

آجڪو - (ڍاٽڪي) گذران

آڏي گيڏي - فصل ڪري پوڻ

آڏوَربو - ٽوٽيون

آڙنگ - اتر کان ڪڪرن جو اچڻ

آنبوهيل - ٻيرڙين جا اڌ پڪلِ پيلي رنگ جا ڪتا ٻير

آندهر - ٻيرڙين جا سائي رنگ جا ڪچا ٻير

آهار - (ڍاٽڪي) ڪاڏو

ائنٺ - پيرن ۾ ڪڪرا پئجي وڃڻ

اب گهڙي - (ڍاٽڪي) يڪدم

اُپراٺو - ٻيرين اگهاڙو گهمڻ

اتيار - (ڍاٽڪي) گهٽو

اٿ- (ڍاٽڪي) هتي

اَٿائو - پرڻ

اپلاٺو - اٺ تي سواري ڪرڻ جو نمونو

اپٽيو - (ڍاٽڪي) وائريو

اجهور- ڳوٺ جي چوڌاري ويجهڙائي واري زمين

اچوٽر - عمر ڪوٽ، کپري، خيرپور ۽ جيسلمير وارو ڀاڱو، اچي

رنگ جي مناسبت سان نالو رکيو ويو آهي.

ارهو - (ڏاتڪي) اورتي

ارهيڪو - (ڏاتڪي) وڏيڪ اورتي

اڙلي- ڪاني تڪر

اڪ پاڏيو - اڪ جو ڦل

اڪاريو - اڪن واري ٻني

اڪرڙي - گند جو ڍير

اڪوارو - اڪ جو ريشو جنهن مان رسا ٺاهيا آهن

اُگريل - ٻيرڙين جا پڪل ڳاڙها مٺا ٻير

اگهاڙو چنڊ - بنا ڪڪرن چنڊ

اُگهاڙو سال - جنهن سال مينهن نہ وسي

اَليڪ ري - چسي يا گدلي عورت

انچليشور - ٽر ۾ هندن جي تيرٿ جو آستان

انچر - (ڏاتڪي) گهٽو

آٿوهار - آنهر

اَواڙو- ڪونر

اوپالو- (ڏاتڪي) ڏوراپو

اوتارو- مهمانن لاءِ ڏار چونرو يا ڪڙهہ

اوپاڙا - ڪَنڊن جو ڍڳ

اورکيو - (ڏاتڪي) سڄاتو

اولاٽو - اٺ تي سواري ڪرڻ جو نمونو

اُونڌيو لڪ - ايڪيري، جتان ماڻهو يا وهٽ لهي چڙهي نہ سگهي.

باسيندي - ٻهاري

بَجير (مونث بجيرياڻي) – نوڪر ، گولو (وزير)
براڙ – اڇوتن پارن گڏ ڪيل ان
بنهہ – بنياد
بيارو – شام جي ماني
باپيهو – پکي ، پپيهو
ٻاٽو – ڪِرڙ جو ٽورو نسريل ابتدائي ٽل
ٻاهر پگي – (ڍاٽڪي) بدچال عورت
ٻٿون – چاريون جن جو ٽڙ ظاهر نہ هجي ۽ ٽاريون زمين سان لاڳو دائري ۾ سوڙهيون پکڙيل هجن.
پريتو – پارڻ
ٻُڙا ڪرڻ – ان جا ڍيرا ٺاهڻ
ٻڙڪٽو ڪندو – جڏهن ڪندي وڻ جا ڪندا ڪچڙا هجن
ٻڪڙ – ٻٽ جي مهڙ ۾ ٻي ٻٽ يا ڏڙو اچي گڏجي تہ ڪند واري لاهي.
ٻوهنگرو – ڪپ يا سڻ جي ٻهاري
پپپارو – منجهند جي ماني
ٻيلاسو – اٺ تي ٻيلهہ سواري
پَتو – ماني
پِٽَ – واريءَ جو ڏڙو
پل سرا – پلو سال، جنهن ۾ گهڻي برسات پوي
پوڌ ڪارينگ – خود رو هنداڻا، جهنگلي هنداڻا
پيِنٽارا – اٽن تي لڏيل ڪنڊن جا ڍگ
تِڙڪوُل – ڪن پٽن جا پاسا اتر اوپر ڪان ڏڪڻ اولهہ ڏي آهن تنهنڪري سج ايرڻ سان جنهن پاسي سج جي اس (تڙڪو)

پوي اُن پاسي کي تڙڪول چون.

تلسر - ڏهرن جي سخت زمين

تَلي - پٽن جي وچ ۾ وارياسي ٿورڙي زمين جو ٽڪر

ٿالهيون لاهڻ - قطع تعلقات ڪرڻ

ٿر - خشڪ زمين

ٿري - ٿر جو رهاڪو

ٿوٿي - ڪوڪلو، پورو

ٿارو - وڏي پٽ تي چڙهڻ لاءِ اڏ گول رستو

ٿُبڪا - ڪارا

ٿپري - آباديءَ لائق پٽن جي وچ ۾ گولائي سان سخت زمين

ٿويا - ٿنڊا ڪڏا

ٿيلاسو - اٺ تي ٿن جڻن جي سواري

ٻاج - پٽ تي چڙهڻ لاءِ آڏي سلاميءَ واري واٽ

پارڪر - پارأڪر، ٿر جو حصو

پارهائي - ڪچين سرن جو چونري جو بنياد

پاساڙو - پٽ جو پاسو (مونث پاساڙي)

پاهيو - دروازي جو پاسو

پائر - ٿر جي ڏڪڻ وارو ڀاڱو

پٽڪولو - ڏهرن جي سخت زمين

پَٽيل - راڄ جو چڱو مڙس

پَڇو - (ڍاٽڪي) پوٿي

پرويٺ - لوڙهي اندر مال جو واڙو

پُرهه - پنج فوٽ ماپ هڪ ماٿهو جون ڦهلايل ٻانهن جي ماپ

پڙهو (ڍاٽڪي)- پرتي

پَرهيڪو (ڍاٽڪي)- اجان وڏيڪ پوئتي

پَڙو - اڪ جو وڏو پن

پُسي - ڪرڙ جو ٿورو نسريل ابتدائي ڦل

پَگ - (ڍاٽڪي). پير

پگڙيون - ڏاڪا

پَلر - ننڍڙو تلاءُ

پٽهارو - پاڻي رکڻ لاءِ ڇاپرو

پوٿو - اڇي مٽيءَ جو ليپو

پونو - ڏهرن جي سخت زمين

پوچاندو - پٽ جو پاسو جو آهستي آهستي هيٺاهون ٿيندو وينڊو آهي.

پُوري - وڏيل ڪپ جا مُڇا

پيدليون - ڏاڪا

پير اپڙيل (ڍاٽڪي)- بدچال مرد

جاڪيو (ڍاٽڪي)- روڪيو

جانڪر - صبح جي ماني

جرهيڙي - چنڊ جي پڙ ۾ تجلو

جڪي لگ - ٿر جو عام تڪيو ڪلام

جهارو - صبح جي ماني

جهانپو جهورڻ - گهوٽ کي اٺ، گهوڙو يا زيور تحفي ۾ ڏيڻ جي رسم

جهول - ڏهرن جي سنئين زمين جتي گهاٽا وڻ ۽ ٻوٽا هجن

چاڙهاڻ - پٽ جي چاڙهي

چَڙسي - کوهه مان پاڻي ڪڍڻ لاءِ پکال

چڙهٽي - ڏاکڻ

چوپٽيو - چوديواري

چولاسو - اٺ تي چئن چئن جي سواري

چؤنرو - (جمع چئونرا) ترجي جهوپڙي

چيڙهو ڪندو - جنهن ڪنڌي وڻ جا ڪنڊا ۽ ٽاريون پڪيون هجن.

ڇاجارو - چونري جا ڪک ڏيڻ وارو ماهر

ڇاجو - چونري جا ڪک ڏيڻ

ڇاڏهول - ڇسي يا گولي عورت

ڇنيڻ - در مٿان رکيل ڪاٺي

ڇنٽ ڦڙي - مينهن جو وسڻ

ڇندون پوڻ - مينهن وسڻ

ڇيڪو (ڍاٽڪي)- ٽڪڙو

ڇيڪيرو (ڍاٽڪي)- اجانوڌيڪ ٽڪڙو

دُبو - پٽن جي وچ ۾ مٿاهين زمين جو ٽڪر جتي پاڻي بہ بيهي

دَڙبو - واريءَ جو ننڍڙو دڙو

دُڪاڻ - مهمانن لاءِ ڏار چونرو يا ڪڙهہ

ڏوپ-ڪاٺ جو بند جنهن تي ويهي غسل ڪجي

ڏوري مل - چونري ۾ ڪم ايندڙ وڏي ڪاٺي

ڏانگڙو - اندلٺ

ڏڪرو - پٽ

ڏنيل - بيواه، وڌوا

ڏوٽيئڙا - ٽر جا ماٿهو ڏٿ ڪائڻ وارا

ڏوجهہ ڏيڻ - ڪير گڏ ڪري ورهائڻ تہ جيئن مولا مينهن وسائي

ڏوريا - چونري جون نوڙيون

ڏونگهري - (ڍاٽڪي) بصر

ڏهر - ڍٽن جي وچ ۾ سنئين زمين

ڏهريَ - ڍٽن جي وچ ۾ ٿورو زمين جو ٽڪر جو ڪجهہ سخت هجي.

ڏيڪرو - پٽ

ڏيڪري - ڌيءَ

ڍاپي - ڍين واري ٻني

ڍاڳو - ٻن ڍٽن جي وچ ۾ سوڙهي زمين جو تمام گهٽو وارياسو ٽڪر جتي هلڻ ۾ مشڪلات ٿئي.

ڍاٽ - وارياسو ملڪ

ڍاٽڪي - ڍٽ جي ٻولي

ڍاٽي - ڍٽ جو رهاڪو

ڍار - ڍٽ جي لاهي

ڍاٽي - (جمع ڍاٽيون) ٿئون وسايل ڳوٺ

ڍَٽ - وارياسو ملڪ

ڍرتاڻ - ڍٽ جي لاهي

ڍرڪاڻ - پٽ جي لاهي

ڍُومڻ - مٽيءَ جو اڌ گول پيالو، ماني، ڀاڄي، يا لسي رکڻ جو طباخ

رابڙيو - لسي، ٻاجهر ۽ ڦوگينسي مان ٺهيل ڀاڄي

راسو مينهن - آهستي وسندڙ مينهن

رائو - پٽرن جي سنهي پور

روهيراڙو - روهيڙي جي وڻن واري ٻني

ريڪر - نرم زمين

رٻل - ڳوٺن لڳ زمين جو سنئون ٽڪر جتي راند رهي سگهجي.

ساڪر - (ڍاٽڪي) مصري

سامروٽي - ٽر جي هڪ طبعي بناوت جو نالو

سانٽٽو - بيواهه، وڌوا

سپراتي - سگهڙ زال

سَر - تلاءُ

سُرٽي - چونري تي رکيل ۽ ڪنڊريل گاهه

سرهاتو وهاڻءُ- بنا بدي بنا پئسي سگّ.ملڻ وارو وهاڻءُ

سڪالڙو- (ڍاٽڪي) بيمار

سَن - لوڻ جي پيدا ٿيڻ واري زمين

سورانگهي - اٺ تي ٻئي جنگهون هڪ پاسي ڪري ويهڻ

سُوڪر- پري کان ايندڙ برسات جو سوسات

سوکيمر - شاهوڪار

سومٽ - گند

سوئيڪو ڪنڊو - ڪنڊي جو وڻ جيڪو سو سالن کان مٿي جي عمر جو هجي.

سيت - پپ جي پاڙ

صبوحڙي - صبح جي ماني

ڦدولي - (ڍاٽڪي) اجائي ڳالهه

ڦرهيڙي - ڪوهه مٿان ڪاٺ يا سيمينٽ جو چورس چوڪ

ڦگايو - (ڍاٽڪي) اچلايو

ڦُلانٽي - بيواهه، وڌوا

ڦُلي - ڦوڳ جو ٻور

ڦُليا – اڪ جا گل
ڦوگيسي – ڦوگ جو ٻور
ڦوگارو – ڦوگ جي وڻن واري ٻني
ڪانو – سنئين ۽ سخت زمين
ڪاڻي – سنئين ۽ سخت زمين
ڪاربنگ – هنداڻو
ڪاربون – چٽيون
ڪُت – تر ۾ هڪ قسم جو مڇر
ڪتا – ڦوگ جي ڦل ۾ اندر سنها تاندورا
ڪَپرو – واريءَ جو ننڍڙو دڙو
ڪَپُوريو – ڪونر
ڪرسي – ڪنڊي جي ڪاري ڪاٺي
ڪَرهو – لانڊيءَ جي ويڪر وارو پاسو
ڪربون – هنداڻي جا ٻج
ڪڙڇ – چونري جو گول دائرو
ڪڙسيو – پٽل جي لوٽي
ڪِڙو – ٻن ڪانين ۽ ڇڏڻ ڏاڪن وارو دروازو
ڪَڪڙبون – ٻيرين جا سائي رنگ جا ڪچا ٻير
ڪنٽيرا – ڪنڊن وارو ڪنڊي جو وڻ
ڪَننو – تر جي هڪ طبعي بناوت جو نالو
ڪُني – خيرات
ڪُوڪڙ – سڪل ٻيرون
ڪوڪلا – سڪل ڇيڙ
ڪونڊي – مٽي جو طباخ جنهن ۾ اٽو ڳوهجي

ڪَهنتو - ڪندو
ڪيڻ - (ڍاٽڪي) ڪيڏانهن
ڪاٽيو - لسي، ٻاجهر ۽ ڦوگيسي مان ٺهيل ٻاجي
ڪائڙ - ٽر جو اتر وارو حصو
ڪٽي - لوئي
ڪَٽينگڻ - سنياڻ
ڪوڪا - ڪنڊيَ وڻ جون ڦڪل ڳاڙهيون سڱريون
ڪيجڙ - ڪنڊي جو وڻ
ڪيجڙارو- ڪنڊي جي وٽن واري ٻني
ڳانوڙ - ٻٽ جي مٿاڇري تي هيٺاهون هنڌ جتان مانهو ۽ مال لنگهي
ڳياڏوٽي - ڪپڙن ڌوئڻ لاءِ ترائي
ڳٽڪا - نم جون ڦڪل نموريون
ڳڏهه ڇڪو - ڏيءُ ۽ ڪپ جون نوڙيون
ڳُرس - واريءَ ۾ پيرن جي اندر وڃڻ سان زمين ۾ ڪڏو ٺهي پوڻ
ڳگهريون - ٻاجهرَ جو ڳڙ ٻيل مٿو ٻٽ
ڳوتر - آڪهه، برادري
ڳوچر - مال جي چرڻ لاءِ زمين جو ٽڪر
ڳوچار - تڙڪول جي سامهون وارو پاسو، ٻٽن جو اهو پاسو جنهن تي تڙڪو نہ پوي.
ڳوڏيا - اٺ جي گوڏن تي ٻرت ٻريل ڪپڙي جو ٽڪر
ڳوربند - اٺ جي سيني تي ٻرت ٻريل ڪپڙي جو ٽڪر
ڳوڙڏرو - ڪارونجهر جبل مان نڪرندڙ نئن
ڳوٺر - ٻنين پاسي ٻہ چار گهر
ڳيو - (ڍاٽڪي) ويو

ٻَارو – پٽ جو هند جتان پاڻي وهي رستو ناهيو هجي
گهاڙُو – وڏو رستو
گُهرڙڪو – (ڊاڪٽي) سڪرات
لاسوڙ – بنا ڪنڊن ڪنڊي جو وڻ
لانجهہ – پٽ جو هيٺاهون هند جتان لنگهہ هجي
لَڪ – پٽ جو اهو هند جتان لنگهہ هجي
لوڏي – تيڙو
لوءِ – چونري جو اندريون پاسو
لهاڻ – پري ڪان ايندڙ ڪڪرن جي ڪاراڻ
لينجهہ – پٽ جي هيٺاهين هند وارو مال ۽ ماڻهن جو لنگهہ
ماهيلِي – زال، گهر واري
مَٿاري – پٽ مٿان سڌي زمين جتان ماڻهو ۽ وهٽ هلي سگهن
مَجر – ڪنڊي جو ٻور
مُچ – پٽ جي چيڙي وارو هند جتي اوچائي يڪدم ختم ٿئي
مَڙهو – ٻن پٽن جي وچ ۾ وارياسو تنڊو زمين جو ٽڪر
مَڪا – ڪيڙن جو ميوو
مگرو – ويڪري مٿاهين مٿاچري سان زمين جو ٽڪر
مَنَدر – ٻہ پٽون ڪنڊ تي پاڻ ۾ گڏيل وارو هيٺاهون هند
منڌهيڙو – چنو
موٽو – (ڊاڪٽي) وڏو
موٽيرو (ڊاڪٽي)- وڏيڪ وڏو
مورو – ويڪري مٿاهين مٿاچري سان زمين جو ٽڪر
مونگهڙو – دروازو
مهرات – شاديءَ کان اڳ واري هڪ رات

مهراٽو – ٽڙ جي هڪ طبعي بناوت جو نالو
مهنتر – مينگهواڙن جو پٽيل
ميڙهي – ماڙي
ميهہ جا ماما– مينهن وساڙا
ناڪو – پٽ جي وچ ۾ هيٺاهون هنڌ جتان ماٺهو ۽ مال لنگهي
نرهہ – ڪتن جي ڇيڙن جا تاندورا
نُک – خاندان جي شاخ
نوڻ – ٻن پٽن جي وچ ۾ ڊسڙ وارو مال جو لنگهہ
نيپوجهر – نمر جو ٻور
نيڙڪو – (ڍاٽڪي) اجان ويجهو
نيڙو – (ڍاٽڪي) ويجهو
وانڍ – هڪ معمولي پونگو
وانٺر – برسات کان اڳ لڳندڙ طوفان
وٽ – ٽر جي هڪ طبعي بناوت جو نالو
وڇاٽا – وڇائڻ لاءِ ڪپڙو
وسناڻ – گاهہ جا ٻج پاڻيءَ ۾ پسائي اکري ۾ چڙڻ
ونگو – ٽر جي هڪ طبعي بناوت جو نالو
ويربون – تانگها کوهہ
ويڙهو – لوڙهي اندر مال جو واڙو
ويٺر – ٻن پٽن جي وچ ۾ سوڙهي زمين جو ٽڪر
هاڏو – ڪانءُ
هَنو – (ڍاٽڪي) هيو، هو
هُون – (ڍاٽڪي) آءٌ ، مان
هيڪل گوديون – وڻ وانگر ٽڙ سان چاريون

ضميمو "ب"

(١) ڍاٽڪي يا ٿاريلي محاورو - ٿرپارڪر ضلعي مان:

آج اويلا ڪيون آويا ڪهڙو مجهہ مين ڪام،
ٿانرو مهنتو گهر ناهين آئي سگٽيرو سام.
شهر اُجين هون قريو محلي آويو آج،
تاس اويلو آويو توج ٻالاوڻ ڪج،
چندر گيو گهر اپٽي راجا تو يي گهر جا،
مين ابلاسي سي ڪينو ٻلاٿو تون ڪيهر هون گا.
ڪيهر ڪوالي بکي چالي بکي ناهر،
جوکو لاگسي جند نين لاکون ڪرين بچار.
ايو شينهہ پچاٽا هيڪل گر اپيهہ،
گهر اُندران را ڍونڊي تو تان شرم نہ آوي شينهہ.
سج سهيچي سينگار، راجا ڪري پڪار،
جوکم لاڳسي جيانين لاکون ڪري بچار،
ٻاٻري ڏجي ڪيتر نان ٻاري ڪيت نان ڪائي،
راجا ڏٿڏي رعايت نان جڻ ري ڪوڪ ڪٽي لاڳ جائي.
ڪوڪ مت ڪر ري سهيچي، ڪوڪ ڪائينڪي هوءِ،
ڪيهر ڪي مک ٻڪري چوٽي سٽي نہ ڪوءِ.
آئي ڏيان آپ ري آئي مت لوپو آپ،
هون ڪوالي تون برهمڻ هون ٻيٽي تون باپ.

(٢) ٿاريلي يا ڍاٽڪي نمونو، جيسلمير رياست مان ورتل:

هيڪ ماڙهوءَ کي ٻہ پتر ها. هڻ منجها ننڍي پتر ابا کي چيو "اي ابا مال منجها مهجو ڀاڱو هو سو مي کي ڏي. تڏهن هن هڻ کي پهجي موراگ پراهي ڏنهي. گهڻ ڏينهہ نہ ٿيا تہ ننڍو پتر سڀ گڏ ڪري اگهٿين ڏيهہ هليو گيو، اٿون اوتي لُچائيءَ منجهہ پنهنجو ڌن وڃائي ڏنو. جڏهن سڀ وڃائي چڪو تڏهن انهي ڏيهہ مين ڏاڍو ڏڪر پيو، آئون هن کي تنگچائي ٿيڻ لڳي تڏهن هو هُني ملڪ جي هڪ ماڙهوءَ وٽ ٽڪيو جهن هن کي پهجن کيترن منجهہ ميرو (مرون) چرڻ کي مڪو، آئون اهو جي چل ميرو ڪائيندا ها تهہ سان ڀاڻ جو پيٽ ڀرڻ چاوندو هو سي ڀاڻ هن کي ڪوئي ڪيئن ڏيندو هو. تڏهن هن کي عقل آيو، آئون چوڻ لڳو تہ منهجي پيءُ جي پورهتن کي ڪاوڻ ڪان وڌندي ماني ٿيندي، آئون آءُ بک ٿو مران، آءُ اٿي پهجي ٻي وٽ ويندس آئون هن کي چوندس "ابا مهي الله جو آئون تهجو گناهہ ڪيو آهي هاٺي تهجو پتر چوڻ لائق ڪين آهيان، موکي تهجن پورهيتن منجهہ هڪ جيڙو ڪر "پوءِ اهو اٿي پيءُ ڏي گيو پر اهو ارگوج هو تہ هن کي پيءُ ڏٺو آئون رحم ڪري درڪي ڀاڪر وجهي گڏيو، آئون مني ڏناٿين ...."

ضميمو ”ج“

شاهہ جي رسالي ۾ سر ڍول مارو جا بيت ۽ وائي

(بيت)

(۱)

اُتر واءُ ڪِونديِ، پَهليِ موسم ميه
ٻالاپڻ رونيه، واليا جِسمَ وسارِيين.

(۲)

اُتر ڏيسان اوٺيان، ڏکڻ ساوٺيان
ڍولو نرورَ سپرِيين، ڏُن پکر ڪڙيان
پيچو ڪُنجڙيان، ڪوڻ هياري سڄٽين.

(۳)

ڍاڍي جي ڍول ملي، تهہ ڍولا نون ڪَهيج
ڪَرسڻ پڪو، ڪڻ چٽيو لائو آپ ڪريج.

(۴)

ڍاڍي جي ڍول مِلي، تہ ڪهڙي سنٽين لَج
اکيان ڪاجل موهيان، تلک ڪي پَر پکج
پہ پہ پند پَهوري، اوسَٽ لنگ.

(۵)

ڍولا، مارئي آيسي پاتلي، سيپ پَري انکاءِ
ناء نجيري شکتو، مت لکَ ڪَر ڪي جاءِ.

(٦)

اک بٽائي پاتلي، ڏوہو ڏاچ نہ کاءِ

ڪنور جيسي ڪامٽي رک، هت لڳي مرجاءِ.

(٧)

ڏينيو تک مُنار گهر، تسڪَر جِئيي تَڪَ
سِرڪي سَو نيرو، ماري پاسي لَڪَ.

(٨)

متون ڏوئي ميت، اپي سورج سامهون
تاس نہ پيئي پيٽ، هيم ورني مارئي.

(٩)

رَم هُو نسنگ، رم ارور پاسي ڪَٽ
گوشي تري ڪماڻ جي، ڪبئو نہ ٿونٽي لنڪ.

(١٠)

رم هونسنگ رم، ارسين ار لگاء
قلان يري تارڙي، پورا پڳي نہ جاءِ.

(١١)

اُر سنگا، نه سپيا، ڏند تہ ٻَٽيه ٻاڻ
ڍول تماري مارئي، جيسا هنجهہ نياڻ.

(١٢)

اُر سنگا، نه سپيا، نين تہ منجهو منجهہ
ڍول تمازي مارئي، هٽي ڪرندا هنجهہ.

(١٣)

ارسنگا، نہ سپيا، نين تهہ ونگت ونگ
ڍول تماري مارئي، هٽي ٻاڻ نهينگ
ماري مند نيسنگ، چاڙهي سيگ مُلڪ جِئن.

وائي

(١۴)

مئن تو نڪري، ساڪه سنگ جائي ري
ٻي مون ۾ گڻ ايڪ نهين
ايڪ جئن ڪوجهي، ڏوجهي صورت نهين
توسين لڳا مورا جي
شاه نجف ڪي نوبت لاڳي، ڀلي تڪورسين جائي ري
ٻي مون ۾ گڻ ايڪ نهين

(١۵)

ساڄي تيان سيگڙي ورمل هات ڪري
وڙهندي سير ويرين، ڪوڏ ڪنيان ڏي.

(١٦)

آما پڪا جه آميان وڻ پڪا وٽيا
ڪوري پڪي ڪول، جي رس وهي نينا.

(١٧)

ڪونجان رات، ڪر برئو ارلي توليا بيس
سُتي ڏول سنيرئو، ارلي پڳي ايس.

SINDHI LANGUAGE AUTHORITY

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڄُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳَر تان ڪٽي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنىٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وطن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَنَ به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، برندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ کا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ بيو اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَياز علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

ڄئن ڄئن ڄاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄ ڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاٿي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناڏانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن ڪي پڙهي سماجي حالتن ڪي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني ڪي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن ڪي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ ڪي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽتر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن ڪي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا يارُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)